

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KLASİK DÖNEM ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE ZARF VE SIFAT
YAPILARININ SENTAKTİK İŞLEVLERİ

BURCU MEŞE
2501180143

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. FİKRET TURAN

İstanbul- 2020

ÖZ

KLASİK DÖNEM ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE ZARF VE SIFAT YAPILARININ SENTAKTİK İŞLEVLERİ

BURCU MEŞE

Bu tezin amacı, Klasik dönem Çağatay Türkçesinde yer alan zarf ve sıfat yapılarının sentaktaki işlevlerini açıklamaktır. Bu çalışmayı anlaşılır kılmak adına Klasik dönem Çağatay Türkçesinde yer alan manzum ve mensur olan şu eserler çalışmaya konu edinilmiştir: Ğarā'ibü's-Şığar, Bedāyi'u'l-Vasat, Nevādirü's Şebāb, Fevāyidü'l-Kiber, Hüseyin Baykara Divanı, Bayram Han'ın Türkçe Divanı, Şiban Han Dīvānı, Mecālisü'n Nefāyis, Nesāyimü'l-Maḥabbe Min Şemāyimi'l-Fütüvve, Babürname. Çalışmaya hem manzum hem mensur eserlerin alınmasının sebebi Çağatay Türkçesinin edebi dildeki başarısının yalnızca manzum eserlerde değil mensur eserlerde de görülmesidir. Bu tez dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Çağatay Türkçesi ve edebiyatı, ikinci bölümde incelenen eserler hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde zarf yapıları, dördüncü bölümde ise sıfat yapıları incelenen metinlerden seçilmiş beyitlerle örneklendirilerek açıklanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Çağatay Türkçesi, Çağatay edebiyatı, Klasik Dönem Çağatay Türkçesi, zarf, sıfat, sentaks, yapı, işlev.

ABSTRACT

SYNTACTIC FUNCTIONS OF ADVERB AND ADJECTIVE STRUCTURES IN DURING THE CLASSICAL PERIOD CHAGATAY TURKISH

BURCU MEŞE

The purpose of this dissertation is to define the functions of adverbial and adjective structures in the Classical period Chagatay Turkish in syntax. In order to make this study understandable, the following literary works in poetical and prose in Classical Chagatay Turkish were subject to the study: Ġarā'ibü's-Şıġar, Bedāyi'u'l-Vasat, Nevādirü's Şebāb, Fevāyidü'l-Kiber, Hüseyin Baykara Divanı, Bayram Han Divanı, Şiban Han Dīvānı, Mecālisü'n Nefāyis, Nesāyimü'l-Maḥabbe Min Şemāyimi'l-Fütüvve, Babürname. The reason why both poetic and prose works were included in the study is that the success of Chagatay Turkish in literary language is seen not only in poetic works but also in prose works. This thesis consists of four chapters. In the first chapter, general information about Chagatay Turkish and literature, and the works examined in the second part are given. In the third chapter the structure of adverbs, in the four chapter the structure of adjectives are explained by exemplifying couplets selected from the texts.

Key Words: Chagatay Turkish, Chagatay Literature, Chagatay Turkish in classical period, adverb, adjective, syntax, structure, function.

ÖN SÖZ

Çağatay Türkçesi 13 ile 19. yüzyıllar arasında Orta Asya’da inkişaf eden Türkçenin edebi bir lehçesidir. 13 ve 14. yüzyıllarda ilk edebi ürünlerini veren Çağatay Türkçesi, 15. yüzyıldan itibaren dil ve içerik yönünden klasik bir mahiyet kazanarak edebi eserlerini ortaya koymuştur. Biz çalışmamızda, bu edebi dilin zirveye ulaştığı klasik dönemde ortaya koyulmuş eserler üzerinde zarf ve sıfat yapılarını ve bunların sentakstaki işlevlerini inceledik.

Çalışmış olduğumuz eserler; Çağatay Türkçesi denildiğinde bu edebiyatın en başarılı örneklerini vererek akla gelen Ali Şir Nevai’nin Ġarā’ibü’ş-Şığar, Bedāyi’u’l-Vasat, Nevādirü’ş Şebāb, Fevāyidü’l-Kiber adlı divanları ve Mecālisü’n-Nefāis, Nesāyimü’l-Maḥabbe Min Şemāyimi’l-Fütüvve adlı tezkireleri, Babür Şah’ın hayatını kaleme aldığı hatırat türündeki eser olan Babürname, Hüseyin Baykara, Bayram Han ve Şiban Han’ın divanlarıdır.

Çalışmamızda ilk olarak Çağatay Türkçesi ve edebiyatı, incelenen eserler hakkında genel bir bilgi verilmiş olup ardından bahsetmiş olduğumuz eserlerde yer alan seçilmiş beyitlerden hareketle Çağatay Türkçesinde kullanılan zarf ve sıfatlar tespit edilerek bu sözcük türlerinin yapıları ve sentakstaki işlevleri, anlamları incelenmiştir.

Zarf ve sıfatların sınıflandırılmasında Muharrem Ergin, Tahsin Banguoğlu, Zeynep Korkmaz, Fikret Turan başta olmak üzere çeşitli araştırmacıların çalışmalarından faydalanılmıştır. Bu inceleme esnasında incelemeyi daha iyi yapabilmek için Çağatay Türkçesi gramerlerinden ve sözlüklerinden yararlanılmıştır.

Ayrıca konunun daha iyi anlaşılması adına incelediğimiz beyitlerin altına parantez içinde beyitlerin Türkiye Türkçesine çevirileri yapılmış ve bu beyitlerin hangi eserde hangi sayfada yer aldığı beyitlerin hemen yanında parantez içinde belirtilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise konu hakkında bir değerlendirmede bulunulmuştur.

Bu tezi hazırlarken benden desteğini ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Fikret Turan’a, Eski Türkçe derslerini

kendilerinden alarak Eski Türkçeyi öğrenmeye vesile olan hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Özcan Tabaklar, Dr. Öğr. Üyesi Aslı Zengin ve Dr. Öğr. Üyesi Feryal Korkmaz'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca beyitlerin Türkiye Türkçesine çevrilmesinde bana çok yardımcı olan, Eski Türk Dili yüksek lisans öğrencisi Gülşah Altın'a da teşekkür etmek isterim. Ayrıca tezin son aşamasında, tashihini yapan kıymetli hocam Mehmet CESUR'a teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak her daim yanımda olan ve desteğini benden esirgemeyen aileme de sonsuz teşekkür ederim.

Burcu Meşe

İstanbul, Eylül 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI

1.1 Çağatay Türkçesinin Oluşumu ve Edebi Devreleri.....	3
1.2 Çağatay Edebiyatı.....	8
1.2.1 İlk Çağatay Devri.....	8
1.2.2 Klasik Devrin Başlangıcı.....	9
1.2.3 Klasik Çağatay Devri.....	11
1.2.4 Klasik Devrin Devamı.....	13
1.2.5 Gerilme ve Çöküş Devri.....	16
1.3 Çağatay Türkçesi Sözlükleri.....	17

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELENEN ESERLER

2.1 Manzum Eserler.....	20
2.1.1 Ğarā'ibü's-Şıġar.....	20
2.1.2 Nevādirü's Şebāb.....	20
2.1.3 Bedāyi'ü'l-Vasat Üçinçi Divan.....	21
2.1.4 Fevāyidü'l-Kiber.....	21
2.1.5 Bayram Han'ın Türkçe Divanı.....	22
2.1.6 Hüseyin Baykara Divanı.....	22
2.1.6 Şiban Han Divanı.....	22
2.2 Mensur Eserler.....	23
2.2.1 Mecālisü'n Nefāyis.....	23
2.2.2 Nesāyimü'l-Maḥabbe Min Şemāyimi'l-Fütüvve.....	23
2.2.3 Babürnāme.....	24

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZARFLAR

3.1 Fonksiyonlarına Göre Zarflar.....	26
3.1.1 Zarfların Fiilleri Nitelemesi.....	26
3.1.1.1 Tek Bir Kelimeden Oluşan Zarfların Fiilleri Nitelemesi.....	26
3.1.1.2 İsim ve Fiil Çekim Ekleriyle Oluşturulan Zarfların Fiilleri Nitelemesi.....	33
3.1.1.3 Kelime Grupları İle Oluşturulan Zarfların Fiilleri Nitelemesi.....	36
3.1.1.4 Şartlı Yapılarla Kurulan Zarfların Fiilleri Nitelemesi.....	45
3.1.2 Fiilimsileri Niteleyen Zarflar.....	46
3.1.3 Zarfların Zarfları Nitelemesi.....	48
3.1.4 Zarfların Sıfatları Nitelemesi.....	49

3.1.5 Cümlelerin Tamamını Açıklayan Zarflar.....	49
3.2 Yapılarına Göre Zarflar.....	52
3.2.1 Tek Bir Kelimeden Oluşan Zarflar.....	53
3.2.1.1 Sözcük Türü Bağlamında Zarf Kökenli Zarflar.....	53
3.2.1.2 Sözcük Türü Bağlamında Sıfat Kökenli Zarflar.....	54
3.2.1.3 Sözcük Türü Bağlamında Edat Kökenli Zarflar.....	55
3.2.1.4 Alıntı Sözcüklerden Oluşan Zarflar.....	55
3.2.1.4.1 Farsça Kökenli Zarflar.....	56
3.2.1.4.2 Arapça Kökenli Zarflar.....	59
3.2.2 Çekim ve Yapım Ekleriyle Yapılan Zarflar.....	60
3.2.2.1 Çekim Ekleriyle Oluşturulan Zarflar.....	60
3.2.2.1 Ablatif Eki İle Oluşturulan Zarflar.....	60
3.2.2.2 Lokatif Eki İle Oluşturulan Zarflar.....	61
3.2.2.3 Datif Eki İle Oluşturulan Zarflar.....	63
3.2.2.4 Ekvatif Ekiyle Yapılan Zarflar.....	64
3.2.2.5 Enstürmental Ekiyle Yapılan Zarflar.....	66
3.2.2.6 Direktif Eki İle Oluşturulan Zarflar.....	67
3.2.2.7 Komparatif Eki İle Oluşturulan Zarflar.....	67
3.2.2.8 Zarf Fiil Ekleri İle Oluşturulan Zarflar.....	68
3.2.3 Kelime Grubu İle Oluşturulan Zarflar.....	69
3.2.3.1 Sıfat Tamlaması İle Oluşturulan Zarflar.....	69
3.2.3.2 İsim Tamlamasıyla Oluşturulan Zarflar.....	71
3.2.3.3 Tekrar Grubu İle Oluşturulan Zarflar.....	72
3.2.3.4 Edat Grubu İle Oluşturulan Zarflar.....	74
3.2.3.5 Zarf Fiil Grubu İle Kurulan Zarflar.....	78
3.2.4 Yan Cümle İle Oluşturulan Zarf Yapıları.....	80
3.3 Anlamına Göre Zarflar.....	82
3.3.1 Yer- Yön Zarfları.....	82

3.3.1 Zaman Zarfları.....	84
3.3.3 Durum Zarfları.....	89
3.3.4 Derecelendirme Zarfları.....	92
3.3.5 Sebep Zarfları.....	94
3.3.6 Gerçekleme Zarfları.....	95
3.3.7 Koşul Zarfları.....	97

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SIFATLAR

4.1 Yapılarına Göre Sıfatlar.....	98
4.1.1 Basit Sıfatlar.....	98
4.1.2 Türemiş Sıfatlar.....	103
4.1.2.1 İsimden Türemiş Sıfatlar.....	103
4.1.2.1.1 Çekim Ekleriyle Oluşturulan Sıfatlar.....	103
4.1.2.1.1.1 Ekvatif Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar.....	103
4.1.2.1.1.2 Enstürmental Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar.....	107
4.1.2.1.1.3 –KI / -GI Aitlik Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar.....	108
4.1.2.1.2 Yapım Ekleriyle Oluşturulan Sıfatlar.....	109
4.1.2.1.2.1 İsimden İsim Yapan -rAk Eki.....	109
4.1.2.1.2.2 İsimden İsim Yapan -IIğ / -IU Eki.....	111
4.1.2.1.2.3 İsimden İsim Yapan -sIz Eki.....	113
4.1.2.1.2.4 İsimden İsim Yapan -ncI Eki.....	115
4.1.2.1.2.5 İsimden İsim Yapan -çi Eki.....	116

4.1.3 Birleşik Sıfatlar.....	116
4.1.4 Kelime Gruplarından Oluşan Sıfatlar.....	118
4.1.4.1 Sıfat Tamlamasından Oluşan Sıfatlar.....	118
4.1.4.2 Tekrar Grubundan Oluşan Sıfatlar.....	119
4.1.4.3 Edat Grubundan Oluşan Sıfatlar.....	121
4.1.4.4 Sayı Grubundan Oluşan Sıfatlar.....	126
4.1.4.5 Partisip Grubundan Oluşan Sıfatlar.....	127
4.1.4.6 Ablatif Grubundan Oluşan Sıfatlar.....	129
4.1.5 Nispet Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar.....	130
4.1.6 Adlaşmış Sıfat.....	131
4.2 Fonksiyonuna Göre Sıfatlar.....	132
4.2.1 Niteleme Sıfatları.....	132
4.2.1.1 Kalıcı Nesne İsmi Olarak Kullanılan Niteleme Sıfatları.....	133
4.2.1.2 Geçici İsim Olarak Kullanılan Niteleme Sıfatları.....	136
4.2.1.3 Karşılaştırma Sıfatları.....	137
4.2.1.4 Sıfatlarda Pekiştirme.....	138
4.2.2 Belirtme Sıfatları.....	139
4.2.2.1 İşaret Sıfatları.....	140
4.2.2.2 Sayı Sıfatları.....	143
4.2.2.2.1 Asıl Sayı Sıfatı.....	143
4.2.2.2.2 Sıra Sayı Sıfatları.....	146
4.2.2.2.3 Kesir Sayı Sıfatları.....	147
4.2.2.3 Soru Sıfatları.....	147
4.2.2.4 Belirsizlik Sıfatları.....	150
4.3 Alıntı Sözcüklerden Oluşan Sıfatlar.....	157
4.3.1 Arapça Kökenli Sıfatlar.....	158
4.3.2 Farsça Kökenli Sıfatlar.....	159
4.3.2.1 Farsça Türemiş Kelimelerin Sıfat Olarak Kullanılması.....	159
4.3.2.1.1 Sonekle Türemiş Kelimelerin Sıfat Olarak Kullanılması.....	159

4.3.2.1.2 Önekle Türemiş Kelimelerin Sıfat Olarak Kullanılması.....	162
4.3.2.2 Farsça Birleşik Sıfatlarla Oluşturulan Sıfatlar.....	164
4.3.2.2.1 İsim ve Sıfat Tamlamalarıyla Oluşturulan Birleşik Sıfatlardan Yapılan Sıfatlar.....	165
4.3.2.2.2 Sıfat-Fiillerden Yapılan Birleşik Sıfatlarla Oluşturulan Sıfatlar....	166
4.3.2.3 Farsça Tekrarlarla Yapılan Birleşik İsimlerin Sıfat Olarak Kullanılması.....	168
4.3.2.4 Farsça Tamlamalardan Oluşan Sıfatlar.....	168
SONUÇ.....	172
BİBLİYOGRAFYA.....	181
EKLER.....	189

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
B.	: Babürname
B.H.T.D	: Bayram Han'ın Türkçe Divanı
Bkz.	: Bakınız
B.V.	: Bedāyi'ü'l-Vasat
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
F.K.	: Fevāyidü'l-Kiber
G.S.	: Ġarā'ibü's-Şıġar
Haz.	: Hazırlayan
H.B.D.	: Hüseyin Baykara Divanı
M.N.	: Mecālisü'n Nefāyis
N.M.	: Nesāyimü'l-Maġabbe Min Şemāyimi'l-Fütüvve
N.Ş.	: Nevādirü's Şebāb
s.	: Sayfa
S.	: Sayı

Ş.H.D.	: Şiban Han Dīvānı
T.D.K.	: Türk Dil Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Orta Asya’da 13. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında altı asırdır gerek yazı dili gerek konuşma dili olarak kullanılan, Arapçanın ve özellikle Farsçanın tesiriyle hem içerik yönüyle hem de dilin kullanımı ile zengin bir edebiyat meydana getiren Çağatay Türkçesi üzerine birçok dil ve edebiyat çalışması yapılmıştır. Çağatay Türkçesinin klasik dönemi olarak adlandırılan 15 ile 16. yüzyıl arasında kaleme alınan eserlerinin daha iyi anlaşılması için bu dönemlerden seçtiğimiz eserler üzerinde zarf ve sıfat yapılarını ve bu yapıların sentakstaki işlevlerini inceledik.

Üzerinde inceleme yaptığımız Ġarā’ibü’s-Şıġar, Bedāyi’u’l-Vasať, Nevādirü’s- Şebāb, Fevāyidü’l-Kiber, Hüseyin Baykara Divanı, Bayram Han Divanı, Şiban Han Divanı, Mecālisü’n- Nefāyis, Nesāyimü’l-Maġabbe Min Şemāyimi’l-Fütüvve, Bābürrname adlı eserler Çağatay Türkçesinin en başarılı örneklerinin verildiğı eserlerdir. Bu incelemeyi yapmadan önce tezin birinci bölümünde bu eserler hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca tezimizde Çağatay Türkçesi ve edebiyatı ile ilgili bilgi vermeyi de bu edebiyatın daha iyi anlaşılması için gerekli görölmüştür.

Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan zarf ve sıfat yapılarını incelerken Türkçe üzerine yazılmış gramer kitaplarında yer alan bazı sorunlara tesadüf edilmiştir. Özellikle zarflar yapılarına göre incelenirken, konunun gramer kitaplarında farklı şekillerde ele alındığı görölmüştür. “*Dışarıya*” örneğinden hareketle Muharrem Ergin hâl eki almış isimleri zarf olarak kabul etmezken Tahsin Banguoğlu ve diğer gramerciler bu yapıları zarf kategorisine almaktadır. Bizce de fiili açıklayan her kelime zarf olarak kabul edilmelidir. Yine sıfatlar konusunda da zarflar kadar olmasa da görüş ayrılıkları mevcuttur.

Sonuç olarak tezimizi oluştururken Türkçe üzerine yazılmış gramer kitapları incelenmiş ve kendi yorumumuzla birlikte bu çalışma hazırlanmıştır.

Bununla birlikte bu tez, Çağatay Türkçesinde zarf ve sıfat yapılarına dair fikir verip yeni çalışmalara yol açarsa amacına hizmet etmiş olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI

1.1. Çağatay Türkçesinin Oluşumu ve Edebî Devreleri

Çağatay Türkçesi 13 ile 19. yüzyıllar arasında Karadeniz, Kafkas dağları, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey veya Doğu Türklüğü tarafından kullanılan bir yazı dilidir. Günümüzde Özbek ve Yeni Uygurlar bu yazı dilinin mirasçısı olarak kabul edilmektedir.

Çağatay Türkçesi adlandırması ve devirleri üzerinde yapılan tasniflerde, dil araştırmacılarının hemfikir olmadıkları görülmekte olup adlandırma üzerine sunulan görüşler şunlardır:

Çağatay Türkçesi üzerine yapılan ilk tanım Armin Vambery'ye aittir. Vambery 1867'de Tschagataische Sprachstudien adlı eserinde Çağatay terimini 12-19. yüzyılın ortalarında Orta Asya Türk edebiyatının dili için değil, aynı zamanda kendi çağının yaşayan Orta Asya Türk şiveleri ve bilhassa Özbek şivesi için de kullanır.¹

W. Radloff, F. E. Korş Çağatay Türkçesi terimi ile Uygurca sonrası Orta Asya edebiyatına ve bu edebiyatın dil yadigârlarına işaret ederek Doğu Türkçesi terimini daha geniş anlamda kullandılar. Radloff Sibiry şivelerini; Korş Orhun Türkçesi, Uygurca, Çağatayca ve Kuman şivelerinden meydana gelen bir şive grubuna ve Karagas, Koybal, Sagay, Salar diyalektlerini ifade ederek Çağatayca teriminin anlamını genişletmişlerdir. Samoyloviç ise Çağatayca terimini 15-20. yüzyıllar Orta Asya edebî Türk dili için kullanmaktadır.²

¹ János Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, Çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, 6. Baskı, s.13, 2013, İstanbul.

² A.g.e.

Ahmet Caferoğlu Çağatay Türkçesini, Batılı Türkologların kullandığı Çağatay Türkçesi adlandırması yerine Türk dili olarak adlandırmayı daha uygun görmüştür. Bunun sebeplerini ise şöyle açıklamaktadır:

Kültür, dil ve edebiyatta merkez konumunda olan Semerkant ve Herat gibi Orta Asya şehirlerinde yetişen şairlerin eserlerini 14. yüzyıla kadar büyük çoğunlukla Farsça olarak kaleme aldıkları bilinmektedir. 14. yüzyılda Ali Şir Nevaî'nin Mecâlisü'n Nefâis adlı eseri ile birlikte en az Farsça kadar Türkçe ile de başarılı şiirler yazılacağı gösterilmiş ve bu gelenek 14. yüzyıldan itibaren diğer şairlerin eserlerinde de kendisini göstermiştir. Bu dönem Türkçesini o çağda yetişen şairler Türki dili diye Çağatay'a dayandırılarak "Çağatay dili" olarak adlandırılmıştır.

Çağatay Türkçesinin hangi yüzyılda başladığı ve kökeninin nereye dayandığı üzerinde şu tespitlerde bulunmuştur:

Çağatay Türkçesinin Orhun-Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ile kaynaşması neticesinde oluştuğunu ve Ali Şir Nevaî'nin kâlemi sayesinde zengin bir edebiyat dili haline geldiğini vurgulamaktadır. Her ne kadar kökeni Türkçenin tarihi dönemlerine dayansa dahi tam olarak Türkçenin bu tarihi dönemlerinin devamı olmadığını, bu edebî dilin Orta Asya'da sadece yazı dili olarak değil konuşma dili olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Babür Şah'ın da Babürname adlı eserinde belirttiği "Endican ilinin lafzı kâlem birle rasttur.", "Anı üçün kim Mir Ali Şir Nevaî'nin musennafatı ba vücudı kim Heride neşv-ü nûma tapıp tur bu til biledur." cümlelerinden de anlaşılacağı üzere bu dil zengin bir edebiyat yaratmış ve orijinal bir dil karakterine sahip olmuştur. Bu konu üzerinde bir başka kanıt da Ebülğazi Bahadır Han Şecere-i Terakkime ve Şecere-i Türki adlı eserlerini yalnızca yüksek zümre için değil halk tabakasının anlayabileceği şekilde "Türki tili birlen ayıttığını" ifade etmektedir. Bununla birlikte Çağatay Türkçesinin halkın dilinden çıktığı ileri sürmek de pek doğru yaklaşım olmaz. Özellikle Ali Şir Nevaî'nin eserlerine baktığımızda, oldukça kompleks dil yapıları, Arapça ve özellikle Farsça ile örülü bir dil karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Çağatay Türkçesi Orta Asya'da konuşulan bir dil olsa da edebî dil olarak eserlerde her zaman daha zengin olarak işlenmiştir.

Sonuç olarak Caferoğlu, Çağatay Türkçesinin Müşterek Ön Asya ile Müşterek Orta Asya edebî Türkçesinin birleştirilmesiyle Azeri, Osmanlı, Türkmen, Özbek edebiyatları üzerinde tesiri olduğunu, 14. yüzyıl ile 19. yüzyılda Ön Asya ve Orta Asya’da inkişaf ettiğini belirtmektedir.³

M. Fuad Köprülü Çağatay Türkçesini, “Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklarının medeni merkezlerinde 13- 14. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa 15. asırda klasik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir.” şeklinde tanımlamaktadır.⁴

Çağatay Türkçesi devirleri üzerine yapılan tasnifler aşağıdaki gibidir.

A. N. Samoyloviç 1928 yılında Orta Asya Edebî Türkçesini dört devirde ele almıştır:

Karahanlı Türkçesi veya Kaşgar Türkçesi (11-12. yüzyıllar)

Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13-14. yüzyıllar)

Çağatayca (15-19. yüzyıllar)

Özbekçe (20. yüzyıl) ⁵

Samoylaviç tarafından yapılan bu tasnif ileride Eckmann tarafından kabul edilerek geliştirilecektir.⁶

J. Eckmann Orta Asya Türkçesi çatısı altında Çağatay Türkçesini incelemektedir.

³ Ahmet Caferoğlu, **Türk Dil Tarihi**, C.2, 4. Baskı, İstanbul, Enderun Yayınları, 2000, s. 195- 211.

⁴ Mehmet F. Köprülü, Çağatay Edebiyatı, **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, s.270.

⁵ Ahmet B. Ercilasun, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, 14. Baskı, s.401, 2014, Ankara.

⁶ **A.g.e.**

Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11-13. yüzyıllar)

Harezm Türkçesi (14. yüzyıl)

Çağatay Türkçesi (15-20. yüzyıllar)

Eckmann Çağatay Türkçesini de kendi içinde üçe ayırmıştır:

Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başı-1465)

Klasik Devir (1465-1600)

Klasik Sonrası Devir (1600-1921)⁷

Barthold-Samoyloviç kuramı diye adlandırılan bu görüşe karşı çıkan isim, bilindiği üzere M. F. Köprülü'dür. Bu görüş farklılığının temelinde bu Türkçenin kaçınıcı yüzyılda başladığı sorunu vardır. Köprülü makalesinde de belirttiği gibi Çağatay Türkçesinin ve edebiyatının ne zaman başladığını Orta Asya Türkçesinin Moğol istilasından önceki durumu, Moğol istilasının Orta Asya Türkçesine tesiri gibi birtakım tarihsel olaylara dayandırarak açıklamaktadır.⁸

Bu bağlamda Köprülü Çağatay Türkçesini beş devre ayırmıştır:

İlk	Çağatay	Devri	(13-14.	yüzyıllar)
Klasik	Devrin	Başlangıcı	(15.	yüzyılın ilk yarısı)
Klasik Çağatay Devri (15. yüzyılın ikinci yarısı)				

Klasik Devrin Devamı (16. yüzyıl)

Gerileme ve Çöküş Devri (17-19. yüzyıllar)⁹

⁷ Eckmann, **a.g.e.**, s.16.

⁸ Mehmet F. Köprülü, Çağatay Edebiyatı, **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, s.275.

⁹ Kemal Eraslan, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/cagatay-edebiyati>.

Şçerbak da Çağatay Türkçesinin tasnifi üzerinde çalışma yapan bir diğer isimdir. Şçerbak Çağatay Türkçesini “Eski Özbek” dili olarak adlandırıp Eski Özbek edebî dilini üç devirde incelemektedir.¹⁰

İlk Devir (10-13. yüzyıllar): Kıpçakça ve Güney Türkçesi unsurlarının dile girmesi. Moğol istilası ile devir kapanır.

İkinci Devir (14-17. yüzyıllar): Suni bir dil. Çağatayca terimini sadece bu devirde kullanmak uygundur.

Üçüncü Devir (17-18. yüzyıllar): Mahalli dil unsurlarının edebî dile girdiği devir.

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareketle Çağatay Türkçesi’nin uzun bir süre hem adlandırma hem de tasnif problemi yaşadığı açıktır.

Orta Asya Türkçesini ifade etmek için kullanılan Çağatayca tabiri, Batılı Türkologlar ve Köprülü tarafından bugünkü anlamıyla kullanılmaktadır. Sonuç olarak dilin bünyesine dâhil ettiği Arapça ve Farsça unsurları da göz önünde bulundurarak bu terimin hem Orta Asya’da konuşulan Türkçe için hem de dönemin edebî eserlerinin yazı dili için kullanıldığı açıktır.

Çağatay Türkçesi üzerinde yapılan tasniflerden hareketle Samoyloviç ve Eckmann Çağatay Türkçesini Köprülü’nün görüşünden farklı olarak 13. yüzyıldan itibaren değil 15. yüzyıldan itibaren başlatmaktadırlar. Bunun sebebini de 13. yüzyıldaki Harezmi Türkçesi olarak adlandırdıkları edebî dilin Çağatay Türkçesinin edebî dilinden filolojik açıdan birtakım farklılıklar göstermesine bağlamaktadırlar. Ayrıca Çağatay Türkçesinin Altın-Ordu’da doğup Türkistana doğru uzandığını vurgulamaktadır. Ancak Fuad Köprülü bu edebî dilin İlhanlı, Çağatay, Harezmi bölgelerinde doğup oradan Altın Ordu bölgesine intikal ettiğini ileri sürer ve İlhanlı,

¹⁰ Eckmann, a.g.e., s.14.

Çağatay ve Harezm bölgesindeki edebî dili de Çağatay Türkçesinin ilk devresi olarak kabul ederek bu edebî dili 13. yüzyıldan başlatır.¹¹

Biz, Köprülü'nün görüşünün daha kapsayıcı ve açıklayıcı olduğunu belirterek Köprülü'nün tasnifinden hareketle çalışmamıza dâhil ettiğimiz Klasik Dönem Çağatay Türkçesi eserleri üzerinde filolojik incelemeler yaptık.

1.2. Çağatay Edebiyatı

Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu bölgelerinde Orta Asya Türkleri tarafından konuşulan, yazılan Çağatay dili ile meydana getirilen eserlere verilen genel bir addır. 13. yüzyıldan başlayıp 19. yüzyıla kadar uzanan Çağatay Türkçesi ile meydana getirilen eserler oldukça fazla olduğundan bu edebiyatın hacimli oluşu dikkate değerdir. Bu edebiyatın Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Maverâünnehir ve Harezm'i ele geçiren Özbekler tarafından da devam ettirildiği bilinmektedir.¹²

Daha önce de belirttiğimiz gibi Köprülü'nün görüşünü daha kapsamlı bulduğumuzdan bu edebî dilin edebiyatını beş devrede inceleyerek çalışmamıza aldığımız eserler hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

1.2.1. İlk Çağatay Devri

Çağatay edebî dilinin ve edebiyatının kuruluş devri olan bu devir 13. ve 14. yüzyılları kapsamaktadır. 14. yüzyıldan itibaren Çağatay hanlarının Türkçe konuştukları, divanlarında Uygur alfabesini bilen kâtipler bulundurdıkları, Çağatayca'yı resmi dil olarak kullandıkları bilinmektedir. Ayrıca Timur devrinde yaşayan iki önemli şair Emir Seyfettin Barlas ve Arslan Hoca Tarhan'ın bu edebî dille eserlerini oluşturduğu kaynaklarda yer almaktadır.¹³ Buna bağlı olarak bu edebî dilin devletin her katında kullanılması bir sonraki devir olan Klasik Çağatay dil ve edebiyatına zemin hazırlamaktadır.

¹¹ Köprülü, **a.g.m.**, s.275.

¹² Eraslan, **a.g.m.**

¹³ Eraslan, **a.g.m.**

1.2.2. Klasik Devrin Başlangıcı

15. yüzyılın ilk yarısını kapsamaktadır. 1405'te Timur'un ölümünden sonra başlayan taht kavgaları sonucunda Timur İmparatorluğu'nun dağılmasıyla Horosan, Harezm dışındaki toprakların hâkimiyeti kaybedilmiştir. Buna rağmen Semerkant ve Herat'ta sanat ve edebiyat gelişmeye devam etmiştir. Bu dönemde bu milli dil ve edebiyat Fars dilini ve edebiyatını iyi bilen aristokrat zümre içinde oldukça rağbet gördü.

Bu devrin şairleri verdikleri eserlerle Klasik Çağatay edebiyatına zemin hazırlamışlardır. Bu devrin başlıca şairleri şunlardır: Hucendî, Sekkākî, Mevlânâ Lutfî, Atâî, Hâfız-ı Hârizm, Yûsuf Emîrî, Ahmedî, Yakînî, Seydî Ahmed Mirza, Gedâyî.

Hucendî: 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yaşamış olan Hucendî Letâfetnâme adlı mesnevisi ile tanınmaktadır. Letâfetnâme'nin mevcut nüshalarından biri British Museum'da diğeri İstanbul Millet Kütüphanesi'ndedir.¹⁴

Sekkākî: 15. yüzyılda yaşamış olan Klasik öncesi Çağatay edebiyatı şairidir. Hayatı hakkındaki bilgilere Ali Şir Nevayî'nin Mecâlisü'n Nefâis ve Muhakemetü'l Lügateyn adlı eserlerinde ulaşmaktayız. Nevayî'nin bu iki eserinde Sekkākî'nin Mâverâünnehirli olduğu Semerkant'ta ve Türkistan'da büyük bir şöhret kazandığı, ilk şiirlerini Timur döneminde yazdığı, kaside ve gazellerden oluşan divanından hareketle Acem edebiyatını iyi bildiği yer almaktadır.¹⁵

Mevlânâ Lutfî: Tahmini olarak 99 yıl yaşamış olduğu ve 15. yüzyılın ikinci yarısında vefat ettiği bilinmektedir.¹⁶ Farsça ve Türkçe şiirler kâleme almış, Türkçe şiirleri ile 15. yüzyılda büyük bir şöhret kazanmıştır.¹⁷ Köprülü ve diğer bazı araştırmacılara göre Nevaî'den sonra Çağatay Edebiyatının en güçlü şairidir. Şairin

¹⁴ Eraslan, **a.g.m.**

¹⁵ Köprülü, **a.g.m.**, s.290.

¹⁶ Günay Karaağaç, **Lutfî Divanı- Giriş- Metin- Dizin- Tıpkıbasım**, 1. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, s. xv

¹⁷ Köprülü, **a.g.m.**, s.291.

Gül u Nevruz adlı mesnevisi ve bir divanı mevcuttur. Günay Karaağaç tarafından transkripsiyonlu metni 1997’de doktora tezi olarak yayımlanmıştır.

Atāi: Nevayî’nin Nesāyimü’l-Mahabbe Min Şemāyimi’l-Fütüvve adlı eserinde verdiği bilgilerden hareketle 15. asır şairlerinde olan Atāi’nin; Belh Türklerinden ve Yesevî dervişlerinden meşhur İsmail Ata’nın torunlarından olduğu, Türkçe şiirlerdeki başarısını aruz konusunda gösteremediği bilinmektedir.¹⁸ Ayrıca Atāi’nin Samoyloviç tarafından Arap harfli neşredilen 17 gazeli Kemal Eraslan bugünkü dile aktararak sözlüğü ile birlikte yayımlamıştır. 260 gazel bulunan divanının bir nüshası Leningrad Asya Müzesi’ndedir.¹⁹

Haydar Harezmî: 14. yüzyılın sonlarında ve 15. yüzyılın başlarında eser verdiği, Mahzenü’l Esrār adlı bir mesnevisi olduğu bilinmektedir. Bu mesnevinin Uygur ve Arap harfli nüshaları vardır.²⁰ Köprülü’nün ifadesine göre 15. yüzyılın ilk yarısında Lutfî’den sonraki en kudretli şairidir.²¹

Yūsuf Emîrî: Şahruh dönemi şairleri arasında yer almaktadır. Türkçe kaside, gazel ve mesnevileri vardır. Divanı, Dehnâme adlı mesnevisi ve Beng ü Çağır adlı bir münazarası vardır. Bu münazara Gönül Alpay Tekin tarafından yayımlanmıştır.²²

Ahmedî: Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte eserlerindeki muhteva ve üsluptan hareketle Ahmedî’nin Klasik öncesi Çağatay şairi olduğu anlaşılmaktadır. 130 beyitlik bir mesnevi olan Telli Sazlar Münazarası’nı Kemal Eraslan British Museum’daki tek nüshasından yayımlamıştır.²³

Yakîni: Hayatı hakkında çok bilgi var olmamakla beraber Köprülü’nün belirttiği üzere Herat şairlerindendir. Hayatı hakkındaki bilgilere nazım ve nesir karışık olarak yazdığı British Museum’da tek nüshası olan “Ok ve Yay

¹⁸ Köprülü, **a.g.m.**, s.294.

¹⁹ Ercilasun, **a.g.e.**, s 406.

²⁰ Ercilasun, **a.g.e.**, s 405.

²¹ Köprülü, **a.g.m.**, s.291.

²² Gönül Alpay, Yusuf Emiri’nin Beng ü Çağır adlı Münazarası, **T.D.A.Y Belleten 1972**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982, s. 103-125.

²³ Kemal Eraslan, “Çağatay Şiiri”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S.26, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986, s.129-204.

Münazarası”nda ulaşmaktayız. Farsçayı da Türkçe gibi başarılı bir şekilde kullanmaktadır.²⁴

Seydî Ahmed Mirza: Temür Han’ın torunudur. Türkçe ve Farsça gazellerinin beğenildiğinden Nevâî bahsetmektedir. Amcası olan Şahruh Han’a Taaşşukname adlı mesnevisini sunmuştur. Bu eser Kazım Köktekin tarafından yayımlanmıştır.²⁵

Gedâyî: 15. yüzyılın başlarında doğduğu 90 yıl yaşadığı bilinmektedir. Nevaî, Mecâlisü’n Nefâis adlı eserinde Gedâyî’nin bu devir şairleri arasında ihmal edilemeyecek derecede bir şahsiyet olduğunu vurgulamaktadır.²⁶ Paris Bibliotheque Nationale Kütüphanesi’nde bir nüshası olan divanında 231 gazel, 1 müstezat ve 2 kıta yer almaktadır. Eckmann, Gedâyî’nin divanına bakarak aruzu iyi kullanan bir şair olduğunu vurgulamıştır.²⁷

1.2.3. Klasik Çağatay Devri

15. yüzyılın ikinci yarısını kapsamaktadır. Şahruh, Ebu Said ve Babür’ün ölümünden sonra şehzadeler arasında yaşanan taht kavgalarından başarıyla çıkan Hüseyin Baykara Herat merkez olmak üzere Horosan, Sicistan, Toharistan, Cürcan, Esterebad idaresi altına alarak kırk yıl saltanat sürdürdü. Herat Baykara döneminin de kültür, sanat merkezi oldu. Başta Ali Şir Nevayi ve yakın arkadaşı olan Hüseyin Baykara’nın eserleriyle şekillenen Klasik Dönem Çağatay edebiyatı, Köprülü’nün de belirttiği üzere Nevaî-Baykara devri olarak anıldı.²⁸ Hüseyin Baykara’nın gösterdiği çabalar neticesinde bu edebiyat altın çağını bu dönemde yaşamıştır. İran ve Türkistan’dan gelen sanatkârlar ve ilim adamları için Herat’ta yaptırılan saray, konak, cami, medreseler; medreselerde güzel sanatlara, şiire, edebiyata ilgi duyan bir zümrenin yetişmesi bu edebiyatın zirveye çıkması yolundaki adımlardır. Baykara

²⁴ Köprülü, **a.g.m.**, s.294.

²⁵ Kazım Köktekin, **Seyyid Ahmed Mirza- Taaşşukname (İnceleme-Metin- Dizin-Tıpkıbasım)**, I. Baskı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000.

²⁶ Köprülü, **a.g.m.**, s.293.

²⁷ János Eckmann, **Harezm- Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Haz. Osman Fikri Sertkaya, 3. Baskı, Ankara, Türk Dili Kurumu Yayınları, 2011, s.389.

²⁸ Köprülü, **a.g.m.**, s.296.

döneminde Farsçayı iyi bilen şairlerin Farsçanın yanında Türkçe şiirler de kâleme alması Türkçe ile başarılı eserler ortaya koyulabileceğini göstermektedir.²⁹

Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevayi, Hâmidî bu devrin edebî şahsiyetleridir.

Hüseyin Baykara: 1438’de Herat’ta doğmuş ve 1469’da tahta geçmiş ve 1506’da Özbeklere karşı yaptığı bir seferde ölmüştür. Devrin ilim ve sanat adamlarını sarayında toplamış, özellikle musahibi olan Nevaî’nin eserlerinin edebiyatımıza kazandırılmasında katkısı büyüktür. Hüseyin mahlasıyla şiirler yazan Baykara’nın divanı ve küçük bir risalesi İsmail Hikmet Ertaylan tarafından yayımlanmıştır.³⁰

Ali Şir Nevayi: 9 Şubat 1441’de Herat’ta doğduğu, köken bakımından Uygur olduğu, Temür sarayında önemli görevler üstlendiği, Temür şehzalerinden Hüseyin Baykara ile yakın arkadaş oldukları bilinmektedir.³¹ Ali Şir Nevayi manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının önde gelen bir ismidir. Türkçe eserlerinde Nevayi, Farsça eserlerinde Fânî olmak üzere iki mahlası vardır.³² Nevayi Türkçe ile Farsçayı zaman zaman kıyaslamış ve Türkçenin Farsçadan aşağı olmadığını söyleyerek otuzdan fazla eser kâleme almıştır.

Nevayi’nin edebiyata yaptığı katkısı yalnızca çağdaşları ve yaşadığı coğrafya ile sınırlı kalmamış Anadolu ve Rumeli şairleri de ona nazireler, gazeller yazılmıştır. Bunlar içinde en çok bilinen Şair Nedim’in gazelidir. Nedim bu gazelinde Nevayi’nin edebiyattaki kudretini açıklamıştır.³³ Beş divanı olan şairin dördü (Ġarā’ibü’ş-Şığar, Nevādirü’ş Şebāb, Bedāyī’u’l-Vasat, Fevāyidü’l-Kiber) Türkçe biri (Farsça Divān) Farsçadır. Hamse sahibi bir şairdir. Mesnevileri sırasıyla şunlardır: Hayretü’l Ebrār, Ferhād ü Şirīn, Leylī vü Mecnūn, Seba-i Seyyāre, Sedd-i İskenderī. İlk şairler tezkiresi olan Mecālisü’n- Nefāis ile sufilerin hayatlarına yer verdiği Nesāyimü’l-Maḥabbe Min

²⁹ Eraslan, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/cagatay-edebiyati>.

³⁰ Eraslan, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/cagatay-edebiyati>.

³¹ Günay Kut, **Ġarā’ibü’ş-Şığar**, Haz. Günay Kut, I. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s.vii

³² Günay Kut, “ ‘Alī Şir Nevāyī’ ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.1, Ankara, İslam Araştırmaları Merkezi, 1989, s.450.

³³ Osman Fikri Sertkaya, “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.18, s. XVIII, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970, s. 133-138.

Şemāyimi'l-Fütüvve adlı iki tezkiresi vardır. Risāle-i Mu'ammā, Muhākemetu'l-Lugateyn ve Mīzānū'l- Evzān dil ve edebiyat alanındaki eserleridir. Mūnācāt, Çihil Hadīs, Nazmu'l- Cevāhir, Lisānu't Tayr, Sirācu'l Müslimīn, Mahbūbū'l Kulūb dini-ahlaki alandaki eserleridir. Tarih alanında da Tārīh-i Enbiyā vü Hükemā, Tārīh-i Mülūk-i Acem eserleri yer almaktadır. Hālāt-ı Seyyid Hasan-ı Erdeşir Beg, Hamsetü'l-Mütehayyirīn, Hālāt-ı Pehlevān Muhammed biyografik tarzdaki eserleri ile Vakfiyye adlı bir belgesi ve mektuplarının bir araya getirildiği Münşe'āt adlı eseri mevcuttur.³⁴

Hāmidī: Hüseyin Baykara dönemi şairlerinden olan Hāmidī, 2726 beyitten oluşan Yusuf ve Züleyha adlı mesnevisini 1469'da yazmış ve Baykara'ya sunmuştur. Bu mesnevinin birçok nüshası mevcuttur. Mesnevisinin transkripsiyonlu metni, 1984 yılında Dilek Elçin tarafından yüksek lisans tezi halinde yayımlanmıştır.³⁵

1.2.4. Klasik Devrin Devamı

16. yüzyılda Baykara'nın ölümünden sonra Şeybanī Han'ın hâkimiyetindeki göçebe Özbekler, Harizm ve Maverāünnehir'i ardından Horasan'ı ele geçirerek Timurluların hâkimiyetine son verdi. Babür her ne kadar Şeybanī' Han'ı öldürmek için girişimler de bulunsa da başarılı olamadı ve Hindistan'a göç ederek orada Timur-Hint İmparatorluğunu kurarak Timurluların varlığını devam ettirdi. Bu devirde Baykara döneminde önemli bir merkez olan Herat önemini yitirmiş Şeybanilerin idaresinde olan Semerkant, Buhara gibi şehirlerde kültürel, sanatsal faaliyetler gerçekleşmeye başlamıştı. Çağatay yazı dili ve edebiyatı Şeybaniler devrinde devam ettirilse de şairler eserlerini büyük ölçüde Farsça kâleme almışlardır. Bunun yanı sıra şiirlerini Türkçe yazarların da var olduğu bilinmektedir. Bu dönemde Farsçadan Türkçeye çevrilen manzum-mensur eserlerin olduğu, Farsça yazılmış ilim ve tarih eserlerine benzer Çağatayca örneklerinin de yazılması kayda değerdir.

³⁴ Günay Kut, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s.453.

³⁵ Ercilasun, *a.g.e.*, s.417.

Bu devirde Klasik Çağatay edebiyatını devam ettiren şairler şunlardır: Şeybanî Han, Muhammed Salih, Ubeydullah Han, Babür, Kāmrān Mirza, Bayram Han.³⁶

Şeybanî Han: Şībān Han olarak da bilinen 1451’de doğan Şeybanî Han, 1506’da Baykara’nın ölümüyle birlikte Timur hanedanlığına son verip Şeybanoğulları hanedanlığını kurmuştur. 1510 yılında Safevi hükümdarı Şah İsmail ile yaptığı savaşı kaybedince öldürüldüğü bilinmektedir. 1508 yılında Bahru’l Hudā adlı mesnevisini kâleme almıştır ve bu eserin tek nüshası British Museum’dadır. Bir diğer eseri ise divanıdır. Divanının tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed koleksiyonundadır.³⁷

Muhammed Salih: Hüseyin Baykara’nın hizmetinde iken sonradan ayrılıp Şeybanî Han’ın hizmetine girdi ve onun emîru’l-ulemā ve melikü’ş-şuarāsı olmuş, 1538-1539 yılında Buhara’da vefat etmiştir. Muhammed Salih manzum tarih olan Şeybānînâme adlı eseri ile tanınmıştır.³⁸

Ubeydullah Han: Şeybanî hükümdarı olan Ubeydullah Han Şeybanî Han’ın kardeşi Mahmud Han’ın oğludur. Arapça ve Farsçayı bu dillerde şiir yazacak kadar iyi bildiği tefsir, hadis, kıraat, fıkıh gibi ilimlerle meşgul olduğu bilinmektedir. Yesevî tarzındaki şiirlerinin yanı sıra divan tarzındaki şiirleri de mevcuttur. Divan tarzı şiirlerinde Ubeydî mahlasını kullanmıştır. Divanında Arapça, Farsça şiirleri ile Gayretnâme, Sabrnâme, Şevknâme adlı mesnevileri ve Salavātnâme adlı müseddesi vardır.³⁹

Babür: 14 Şubat 1483’te Fergana’da doğdu. Babası Timur’un torunlarından Fergana hâkimi Ömer Şeyh’dır. Hindistan’daki Babür devletinin kurucusudur.⁴⁰ Eğitimini saray ve çevresinde gören Babür ilk şiir denemelerini on altı yaşında yapmıştır. 1500 yılında Semerkant’ı ikinci defa aldığı orada Nevayî ile görüşmüş

³⁶ Eraslan, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/cagatay-edebiyati>.

³⁷ Yakup Karasoy, **Şiban Han Divanı (İnceleme- Metin- Dizin- Tıpkıbasım)**, 1. Baskı, Ankara, Türk Dili Kurumu Yayınları, 1998, s.4-13.

³⁸ Yıldız Kocasavaş, **Şeybani- Name - Giriş- Tıpkıbasım- Metin- Tercüme**, 1. Baskı, İstanbul, Çantay Yayınları, 2003.

³⁹ Eraslan, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**,

⁴⁰ Enver Konukçu, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/babur#1>.

ve mektubun arkasına bir beyit yazarak Nevayi'ye takdim etmiştir. İşte Babür ilk gazelini bu tarihte yazdığını belirtir. Devlet adamı ve tarihçiliğinin yanı sıra yazdığı şiirlerden de hareketle edebî ilimleri iyi bildiği, Türk ve Acem şiirini iyi incelediği, aruzdaki başarısı anlaşılmaktadır.⁴¹ Fuad Köprülü'ye göre Nevayi'den sonraki en önemli Çağatay şairidir.⁴² Biri Türkçe ve Farsça şiirlerinden oluşan, birden çok nüshası olan “Divan” diğeri “Babürname” adlı hatırat türündeki eseri olmak üzere iki eseri mevcuttur. Ayrıca Babürname adlı hatırat türündeki eserden Babür'ün hayatıyla ilgili bildiklerimizi öğrenmekteyiz.⁴³

Kāmrān Mirza: Babür'ün ikinci oğlu olan Kāmrān Mirza 1509 yılında Kābil'de doğdu. Aşıkâne unsurları barındırdığı şiirlerin de Kāmrān bazen de Gazi mahlasını kullanmıştır. Klasik edebiyatın unsurlarını dikkate alarak oluşturduğu şiirlerin edebî değeri çok da yüksek değildir. Biri Farsça ve Türkçe şiirlerini içerdği diğeri sadece Farsça şiirlerinden oluşan iki divanı vardır. Birinci divanının iki nüshasından biri Bankipur Şarkiyat Kütüphanesi'nde diğeri bundan kopya edilen Kalküta nüshasıdır. İki bölüm halinde olan divanının birinci bölümü Ali Alparslan ve Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır.⁴⁴

Bayram Han: 1504?-1561 yıllarında yaşadığı tahmin edilen Bayram Han, Karakoyunlu Türkmenlerinden Bahurlu kabilesinin reisi Ali Şeker (Şükr) Beg'in torunlarından. Bedahşan'da doğmuş öğrenimini Bedehşan ve Belh'te sürdürmüştür.⁴⁵ Çok başarılı bir devlet adamı ve askeri şahsiyet olduğu kadar Türkçe, Farsça ve Hintçeye vakıftır. Bayram Han daha on altı yaşındayken Babur'un sarayında bulunmuş zengin bir sanat çevresinde yetişmiştir. Tek bir eseri olan divanındaki şiirlere bakıldığında klasik şiirin değişmeyen aşk, sevgili, ayrılık, içki meclisi gibi konularını sade bir dille işlemiştir. Çeşitli nüshaları bulunan divanı ilk defa Denison Ross tarafından yayımlanmıştır. Ardından Ross'un yayını dikkate alınarak Seyyid

⁴¹ Ömer Faruk Akün, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/babur#2-sanatkar-ve-fikir-adami-yonu>.

⁴² Köprülü, **a.g.m.**, s.315.

⁴³ Akün, **a.g.m.**

⁴⁴ Eraslan, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/cagatay-edebiyati>.

⁴⁵ Eraslan, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/cagatay-edebiyati>.

Hüsameddin Râşidi ve Muhammed Sâbîr tarafından yayımlanmıştır. Divanının bilinen iki nüshası British Musaum'dadır.⁴⁶

1.2.5. Gerileme ve Çöküş Devri

17. ve 19. yüzyıllar arasını kapsamaktadır. Bu devirdeki gerileme yalnızca siyasi, iktidari alanlarda olmamış aynı zamanda sanatsal, kültürel alanlarda da olmuştur. Bu devirde hem yazı dili hem devlet dili olarak kullanılan Çağatayca İran'dan Çin'e kadar geniş bir sahada kullanılsa da 18. yüzyıldan sonra hemen hemen büyük şair ve yazar çıkmamıştır. Hîve ve Hokand çevrelerinde edebî faaliyetler varlığını sürdürse de bu faaliyetler Nevayi gibi şahsiyetleri taklitten ibarettirler.⁴⁷

Mahdum Kulı, Şems Özkendî, Şuhūdî, Gāzalî, Tufeylî, Racî; Hive ve Hokand bölgelerinde yetişen Molla Niyaz Muhammed, Fazlî, Hazînî, Muhyî gibi şahsiyetler bu dönemde yetişmiş şairler arasında sayılabilir.⁴⁸

17. yüzyıl Çağatay edebiyatının en önemli şahsiyetinin Ebu'l-Gâzi Bahadır Han'dır. 1603 yılında Harezm bölgesinde yer alan Ürgenç'te doğduğu, kendisinin bir Özbek Hanı olduğu bilinmektedir. Şecere-i Terākime ve Şecere-i Türk isimli iki eseri vardır. 1659'da tamamladığı Şecere-i Terākime'de kendisinin belirttiği üzere bu eseri herkes tarafından kolayca anlaşılması için Arapça ve Farsçadan uzak sade bir dille kâleme almıştır. Eserde Türkmenlerden, Türk damga ve onkun kuşlarından bahsedilmekte ve bir Oğuzname metni verilmektedir.⁴⁹ Eserin çeşitli nüshaları vardır. Samoyloviç tarafından bulunan ve Rus İlimler Akademisine verilen Nuri İşan nüshası Türk Dil Kurumu tarafından 1937'de tıpkıbasım olarak neşredilmiştir.⁵⁰ Eserin transkripsiyonlu metni Zuhal Kargı Ölmez tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış ve 1996 yılında yayımlanmıştır.⁵¹ Ebu'l-Gâzi Bahadır Han ikinci eseri olan Şecere-i Türk'ü tamamlayamadan vefat etmiştir. Eserin son kısımlarını oğulları

⁴⁶ Münevver Tekcan, **Bayram Han'ın Türkçe Divanı**, İstanbul, Beşir Kitabevi, 2007, s. 27-31.

⁴⁷ Köprülü, **a.g.m.**, s.316- 323.

⁴⁸ Eraslan, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**

⁴⁹ Mustafa Kafalı, **Ebülğazi Bahadır Han**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

⁵⁰ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 421-422.

⁵¹ Ebülğazi Bahadır Han, **Şecere- i Terakime(Türkmenlerin Soykütüğü)**, Haz. Zuhal Kargı Ölmez, 1. Baskı, Ankara, Simurg Yayınları, 1996, s.21.

yazmıştır. Eser ana hatları itibariyle kendi döneminin tarihidir fakat azda olsa Türklerin efsanevi tarihlerinden de bahseder. Eser 1864'te Ahmet Vefik Paşa, 1925'te Rıza Nur tarafından yayımlandı. Saadet Çağatay 1963'te eserden bazı parçaları transkripsiyonlu olarak Türk Lehçeleri Örnekleri 1'de yayımladı.⁵²

1.3 Çağatay Türkçesi Sözlükleri

Zengin bir edebiyat vücuda getiren Çağatay edebiyatı gerek muhteva gerek dil bağlamında oldukça kompleks bir yapıya sahiptir. Bu dönem eserlerini anlaşılır kılmak adına bu dönemde oldukça fazla sözlük yazılmış ve bir sözlükçülük geleneği oluşturulmuştur.

Ahmet Caferoğlu sözlükçülük geleneği ile ilgili şu tespitlerde bulunmaktadır: Çağatay Türkçesi leksikografî mekteplerinin Türk dili leksikografî mektepleri arasında mahiyeti oldukça büyüktür. Bu mekteplerin asıl amacı; Ali Şir Nevaî gibi akıcı bir üsluba ve geniş yelpazeli kelime hazinesine sahip bir dehanın şiirlerinin anlaşılmasını sağlamaktır. Sözlükler meydana getiren bu mektepler Orta Asya, İran, Hindistan gibi bölgelerde yayılım göstermiştir. Bu yönüyle de zengin sözcükler meydana getiren bu mektepler sayesinde Ali Şir Nevaî'nin ünü, Orta Asya'dan çıkmış şark ülkelerine de yayılım göstermiştir.

Bu geleneğin temelleri aşağıda maddeler halinde verilmiştir.

- Her sözcüğün temel anlamı dışında Çağatay şiirlerindeki nüanslarını, semantik manalarını belirtmek için mukayeseli metoda başvurmak. Böylelikle Ali Şir Nevaî'nin Türkçenin Farsçadan zengin olduğunu göstermesiyle birlikte de tenkitli metin metodu bu mekteplerle başlaması.
- Metot bakımından Arap filoloji geleneğinin etkisi olsa da bu mektepler tarafından yazılan sözlüklerde Arapça ve Farsça kelimelerine yer verilmesi.

⁵² Ercilasun, a.g.e., s.422.

- Çağatay Türkçesi leksikografi geleneğinde Anadolu Türkçesinden, Azerbaycan'dan, Türkmenceden örneklere yer verilerek mana genişliğine gidilmesi.

Bu lügatlerin her ne kadar dil tarihi için önemi büyük olsa da özellikle kelimelerin semantik manalarını belirlemek gibi bazı eksiklikleri de olduğu bilinmektedir.⁵³

Abuşka Lugatı: Çağatay Türkçesi lügatleri arasında en eski olanıdır. Eser madde başı olarak “yaşlı, yaşlı kadın, eş, koca” anlamlarına gelen abuşka kelimesi ile başladığından bu adı almıştır. İlk defa Peşte'de 1862'de Macarca olarak neşredilmiştir. İkinci yayın ise 1868 yılında Velyaminov-Zernov tarafından yapılmıştır.⁵⁴ Diğer bir çalışma ise 2002 yılında Muharrem Güzeldir tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.⁵⁵

Bedäiyü'l-Lugat: Çağatayca-Farsça bir lügattir. Bu lugat Nevai'nin eserlerinde geçen kelimeleri açıklamaktadır. Lugatin tek nüshası 1715'te Vambéry tarafından yazılmıştır.⁵⁶

Senglah Lugatı: Mirza Mehdi Han tarafından 1758-1760 yılları arasında tamamlanmıştır. “Taşlık” anlamına gelen lugatın British Museum'da iki, Oxford'daki Bodleian Kütüphanesi'nde, Londra'daki School of Oriental Studies kütüphanesinde, Paris ve Tarhan milli kütüphanelerinde birer tane olmak üzere toplam altı nüshası vardır.⁵⁷ Ayrıca lugatın Mebâin'ü'l-Luga adlı bir gramer kısmı vardır ve bu gramer kısmının bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Lügatın bu kısmı 1910 yılında Denison Ross tarafından Kalküta şehrinde yayımlanmıştır. 1950 yılında da Besim

⁵³ Ahmet Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, C.2, 4. Baskı, İstanbul, Enderun Yayınları, 2000, s.223- 224.

⁵⁴ Hasan Eren, “Çağatay Lugatleri Hakkında Notlar, **D.T.C.F. Dergisi**, C. VIII. s.1-2, Ankara, 1950, s.145.

⁵⁵ Muharrem Güzeldir, **Abuşka Lugati (Giriş- Metin- İndeks)**, Doktora Tezi, Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002.

⁵⁶ Eren, **a.g.m.**, s.145.

⁵⁷ Zuhâl Kargı Ölmez, “Çağatayca Sözlükler”, **Kebikeç**, S.6, Ankara, 1998, s.140-141.

Atalay tarafından Süleymaniye'deki nüsha yayımlanmıştır. Lugatın tamamı ise 1960'da S.G. Clauson tarafından neşredilmiştir.⁵⁸

Hulāse-i Abbasī: 19. yüzyılın ilk yarısında Mehmed Hoyī tarafından İran'da kâleme alınmıştır. Yazılmasında Senglah Lugatı'nın etkisi olduğu bilinmektedir. Tahran, Tebriz ve Paris'te birer nüshaları mevcuttur.⁵⁹

Fazlullāh Han Lugatı: 17. yüzyılda Babür hâkimiyetinde olan Hindistan'da yazılmıştır. 1825 yılında Münşi Abdurrahim tarafından Kalküta'da yayımlandığı için "Kalküta Lugatı" olarak da bilinmektedir.⁶⁰

Kitāb- ı Zebān-ı Türkī: 17. yüzyılda Hindistan'da Muhammed Yakup Çingī tarafından yazılmıştır. Eser Farsça- Çağatayca bir lugattır. Eserin gramer bölümü de mevcuttur. Eserin tek nüshası British Museum'dadır.⁶¹

El- Tamga-yı-Nāsirī: 19. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış Farsça-Türkçe bir lügattir. Nasirüddin Şah'a ithaf edilmiştir. Senglah Lügati model alınarak oluşturulan eserin giriş kısmında küçük bir gramer bölümü vardır.⁶²

Fethali Kaçar Lugatı: Fethali Kaçar Kazvinī tarafından 1862'de yazılan Farsça-Türkçe lügat olan bu eser Çağatay Türkçesi sözlükleri arasında en hacimli olanıdır. Eserin bilinen iki nüshası vardır.⁶³

Lügat- i Çağatay ve Türkī-i Osmanī: Şeyh Süleyman efendi tarafından 1882'de İstanbul'da yayımlanmış olan bu eserde hem Çağatayca hem Özbekçe örnekler yer almaktadır. Eser Ignác Kúnos tarafından Almanca'ya çevrilmiştir.⁶⁴

⁵⁸ Ercilasun, **a.g.e.**, s.425.

⁵⁹ Ali Akar, **Türk Dili Tarihi**, 9. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015, s.202.

⁶⁰ Caferoğlu, **a.g.e.**, s.225.

⁶¹ Ercilasun, **a.g.e.**, 424.

⁶² Caferoğlu, **a.g.e.**, s.228.

⁶³ Caferoğlu, **a.g.e.**, s.228.

⁶⁴ Akar, **a.g.e.**, s.202.

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELENEN ESERLER

2.1. Manzum Eserler

2.1.1. Ğarā'ibü's-Şıġar

Ali Şir Nevayî'nin ilk divanı olan bu eser Nevaî'nin çocukluk yıllarına ait şiirlerini içermektedir. İstanbul, Paris, Londra, başta olmak üzere eserin birden çok şehirde nüshaları vardır. Günay Kut tarafından incelenen bu eser edisyon kritik yöntemine başvurulmuş ve oluşturulmuştur. Topkapı Sarayı Millet Kütüphanesi'ndeki Revan bölümünde 808 numarayla kayıtlı olan nüsha esas alınmış fakat bu nüshada bazı varaklar eksik olduğu için bu eksiklikleri tamamlamak için Paris Biblioth  que Nationale Kütüphanesi'ndeki Suppl nüshası ikinci nüsha olarak alınmıştır. Günay Kut 1965'te doktora tezi olarak bu çalışmayı sunmuştur.⁶⁵

2.1.3. Nev  dir  's- Şeb  b

Nevayî'nin ikinci divanı olan Nev  dir  's- Şeb  b, 20-35 yaşları arasındaki

gençlik dönemine ait   oġunlukla lirik ve pastoral temalı şiirleri içeren, eserin adından da anlaşıldığı üzere gençlik döneminin garipliklerini ve tuhaflıklarını anlattığı bir eserdir. Eserin Revan, Topkapı, Dev  v  n, Konya, İstanbul   niversitesi gibi pek çok

⁶⁵ Ali Şir Neva  , **  ar  'ib  's-Şıġar**, Haz. Günay Kut, 1. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, s.vii.

nüshası vardır. M. Metin Karaörs tarafından hazırlanan bu eser, başta Revan, Topkapı, Konya nüshası esas alınarak düzenlenmiştir. Divanda 651 gazel yer almaktadır.⁶⁶

2.1.2. Bedāyi‘u’l-Vasat Üçinçi Divan

Ali Şir Nevaî’nin üçüncü divanı olan bu eser, Nevaî’nin olgunluk çağı şiirlerini içermektedir. Divanın Topkapı/Revan, Süleymaniye/Fatih, Paris, Londra, Leningrad, Taşkent, İstanbul Üniversitesi, Konya, Ayasofya, Agah Sırrı Levend, Beyazıt olmak üzere on bir nüshası mevcuttur. Revan nüshası esas alınarak Kaya Türkay tarafından hazırlanan bu eserde 650 gazel, 1 müstezad, 2 muhammes, 2 müseddes, 1 terci-i bend, 1 kaside, 59 kıt’a, 10 lugaz, 13 tuyug yer almaktadır. Divanda her harfe ait gazellerin başında tevhit, münacat, na’t ya da tasavvufî bir gazel yer almakta, lirik şiirlerin içinde yer yer didaktik şiirler de bulunmaktadır.⁶⁷

2.1.4. Fevāyidü’l-Kiber

Nevaî’nin dördüncü divanı olan, gerek kelime hazinesiyle gerek dili kullanımıyla Çağatay Türkçesini zirveye ulaştırdığı Fevāyidü’l-Kiber, çoğunlukla 45-60 yaşları arasında yazdığı yaşlılık dönemine ait şiirleri içermekle birlikte ilk divanından şiirler de yer almaktadır. Eserin Revan, Fatih, İstanbul Üniversitesi, Taşkent, TDK Kütüphanesi başta olmak üzere pek çok nüshası vardır. Fatih ve Revan nüshası esas alınarak tertip edilen bu divanda 680 gazel, 1 müstezad, 2 tercî-i bend, sâkî-nâme, 50 mukatta’ât, 87 müfred bulunmaktadır. Eser, Önal Kaya tarafından çalışılmıştır.⁶⁸

⁶⁶ Ali Şir Nevaî, **Nevādirü’s Şebāb**, Haz. M. Metin Karaörs, II. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2016. s. XII- XIX.

⁶⁷ Ali Şir Nevaî, **Bedāyi‘u’l-Vasat Üçinçi Divan**, Haz. Kaya Türkay, I. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay., 2002, s. XIII.

⁶⁸ Ali Şir Nevaî, **Fevāyidü’l-Kiber**, Haz., Önal Kaya, I. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 1996, s. XVI.

2.1.5. Bayram Han'ın Türkçe Divanı

16. yüzyılın ilk yarısında Güney Asya'da büyük bir devlet kuran Babür'un sarayında yetişen Bayram Han'ın Çağatayca ve Farsça şiirlerinin olduğu iki divanı mevcuttur. Divan ilk olarak 1910'da Denison Ross tarafından "The Persian and Turki Diwans of Bayram Khan-ı Khanan" adıyla yayımlanmıştır. Divan ikinci olarak 1971'de Muhammed Sabir ve S. Husameddin Rashdi tarafından "Diwan of Bayram Khan" adıyla yayımlanmıştır. Divanın British Museum'da iki nüshası mevcuttur. Çalışmamıza kaynak olarak aldığımız eser ise Bayram Han'ın Çağatayca şiirlerini konu edinen ve Münevver Tekcan tarafından 2007 yılında yayımlanan çalışmadır. Eserde 4 kaside, 46 gazel, 13 rubai, 9 müfred yer almaktadır. Ayrıca çalışmada divanın yazım ve dil özellikleri, dizin ve tıpkıbasımı; beyitlerin Türkiye Türkçesine çevirisi mevcuttur.⁶⁹

2.1.6. Hüseyin Baykara Divanı

15. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan, Timurların son hükümdarı olan Hüseyin Baykara tarafından yazılmıştır. 21 nüshası olan divanın 8'i Türkiye'de 13'ü yurt dışındadır. Türkiyedeki 8 nüshanın karşılaştırılmasıyla Talip Yıldırım tarafından doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada yer alan metinde 201 gazel, 2 muhammes, 3 beyit bulunmaktadır. Çalışma dilbilgisi, metin, dizin, tıpkıbasım bölümlerinden oluşmaktadır.⁷⁰

2.1.7. Şiban Han Divanı

Sade bir dille şiirlerini kâleme alan Şiban Han'ın şiirlerindeki gücü, şairliğinden ziyade verdiği tarihi bilgiler dolayısıyla Çağatay edebiyatında ayrı bir yere sahiptir. Divanında gazel, kaside, rubâi vb. 416 manzume vardır. Eserin bilinen tek

⁶⁹ Tekcan, **a.g.e.**, s. 13- 31.

⁷⁰ Hüseyin Baykara, **Hüseyin Baykara Dîvânı (İnceleme- Metin- Dizin- Tıpkıbasım)**, Haz. Talip Yıldırım, İstanbul, Hat Yayınevi, 2010, s. 13-25.

yazma nüshası Topkapı Müzesi 3. Ahmet Kitaplığı 2436 numara kayıtlı olan nüshadır. Eser Yakup Karasoy tarafından çalışılmıştır.⁷¹

2.2. Mensur Eserler

2.2.1. Mecâlisü'n- Nefâis

Ali Şir Nevayi tarafından kâleme alınan ilk şairler tezkiresi olması bakımından edebiyat tarihi için değerli bir kaynak olan bu eserin birden çok nüshası mevcuttur. Topkapı Sarayı, Revan Kütüphanesi, 808 numarada kayıtlı olan Nevayi külliyyatı içindeki nüsha esas, Fatih, Leningrad, Paris yazmaları ile Taşkent 1961 baskısını yardımcı nüsha olarak alınarak Kemal Eraslan tarafından hazırlanan bu eser giriş, metin, nüsha farkları, Türkiye Türkçesi'ne çeviri ve notlar bölümünden oluşmaktadır. Eserde yer alan Farsça ibare ve beyitlerin Türkiye Türkçesine çevirisi Naci Tokmak tarafından yapılmıştır.⁷²

2.2.2. Nesāyimü'l-Maḥabbe Min Şemāyimi'l-Fütüvve

Türk edebiyatında Nevaî'nin Mecâlisü'n-Nefâis adlı eseriyle başlayan tezkirecilik geleneğini Nevaî Nesāyimü'l-Maḥabbe adlı eserinde de devam ettirmektedir. Arap, Acem, Türk, Hind sufilerinin hayatlarına yer verdiği bu eser din ve kültür tarihi bakımından önem taşımaktadır. Eserin diğer bir önemli yanı ise Çağatay Türkçesinin zengin kelime hazinesini ve dil özelliklerini yalnızca manzum

⁷¹ Yakup Karasoy, **Şiban Han Divânî (İnceleme- Metin- Dizin- Tıpkıbasım)**, I. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 1998, s.v-v1.

⁷² Ali Şir Nevaî, **Mecâlisü'n Nefâis (Giriş- Metin- Çeviri- Notlar)**, Haz. Kemal Eraslan, F. Çev. Naci Tokmak, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, s. XI- XII.

eserlerde değil mensur eserlerde de göstermesidir. Eserin Revan, Paris, Fatih, İstanbul Üniversitesi (2), Londra nüshaları olmak üzere altı nüshası mevcuttur.⁷³

2.2.3. Babürname

Hindistan’da Babür devletinin kurucusu olan Babür tarafından kaleme alınan, Babür’un hayatını anlatan, hatırat türünde olan bir eserdir. Eser Reşid Rahmeti Arat tarafından 1943 yılında ilk kez Türkçeye çevrilmiştir. 1993 yılında Mesut Şen doktora tezi olarak eserde yer alan Kabil ve Hindistan bölümlerinin transkripsiyonlu metinlerini hazırlamıştır.⁷⁴ Babürname yalnızca Türk dünyasında çalışılmamış, Batı’da da eserle ilgili çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de W.M. Thackston tarafından yapılmıştır. Thackston çalışmasında eserin hem Farsça çevirisini hem de İngilizce çevirisini karşılaştırmalı vererek bir ilke imza atmıştır. Ayrıca eserde geçen kişi, yer adları teknik terimler çalışmanın sonunda ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Çalışmanın eserde geçen yerleri göstermek için dönemin haritasını da içermesi yaşanan coğrafyayı anlaşılır kılmaktadır.⁷⁵

⁷³ Ali Şir Nevaî, **Nesāyımü’l-Maḥabbe Min Şemāyimi’l-Fütüvve**, Haz. Kemal Eraslan, Ankara, T.D.K. Yay., 1996, s.XLVI.

⁷⁴ Mesut Şen, **Gazi Zahirüddin Muhammed Babur- Baburname (Giriş- Metin, Kabil ve Hindistan Bölümleri- Açıklamalı Dizin)**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1993.

⁷⁵ W.M. Thackston, **Zahirüddin Muhammed Bābur Mirza- Bāburnāme- I. Kısım**, Harvard, Harvard University, The Department of Eastern Languages and Civilizations, 1993.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE ZARFLAR

Semantik ve fonksiyon bağlamında sentaktaki rolü tam olarak çizilemeyen bir gramer sınıfı olan zarflar üzerine gramer kitaplarında çeşitli görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden bazıları şunlardır:

Ergin'e göre zarf; kelime gruplarında sıfatın, fiilin veya bir başka zarfın manasını değiştiren isimlerdir.⁷⁶

Banguoğlu zarfı, “Fiillerin ve sıfatların önüne gelerek anlattıkları kılış, oluş veya vasıfları açıklayan ya da değiştiren kelimelere zarf denir.” şeklinde tanımlamıştır.⁷⁷

Korkmaz, zarf için “Zarflar fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden, zarf niteliğindeki sözlerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, azlık-çokluk, bildirme, pekiştirme ve sorma gibi çeşitli yönlerden etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin duruma getiren sözlerdir.” şeklinde bir tanım yapmaktadır.⁷⁸

Fikret Turan çalışmasında zarf için şu tanımlı yapmıştır. “ An adverb is a word or a group of words that qualifies a verb, a verbal, an adjective, another adverb or a sentence as a whole within the context of the sentence. Adverbs explain this grammatical units mainly in terms of place, time, manner, reason, result, purpose, degree of quantity and quality.”⁷⁹

Yukarıdaki tanımlarda görüldüğü üzere Turan haricindeki gramercilerimiz zarfı fiilin, sıfatın veya başka bir zarfın açıklayıcısı olarak kabul ederek bu zarflara

⁷⁶ Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, s.258, 2013, İstanbul.

⁷⁷ Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, T.D.K, s.371, 2011, 9. Baskı, Ankara

⁷⁸ Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri**, T.D.K., s.451, 2009, 3. Baskı, Ankara.

⁷⁹ Fikret Turan, **Adverbs and Adverbial Constructions in Old Anatolian Turkish**, Harrassowitz Verlag, s.13, 2000, Viesbaden.

çeşitli anlamlar yüklemektedirler. Turan ise zarfları fonksiyonuna ve semantikliğine göre oldukça kapsamlı açıklamaktadır. Diğer gramercilerden farklı olarak zarfların fiilimsileri, cümlelerin tamamını açıkladığını da belirtmiştir. Biz de büyük ölçüde bu görüşten hareketle zarfları kategorize ederek Klasik dönem Çağatay Türkçesi eserleri üzerinde incelemeye çalıştık.

Sonuç olarak bir gramer terimi olan zarflar; cümlede yer alan fiili, fiilimsiyi, sıfatı, kendi türünden bir sözcük türü olan zarfı veyahut cümlelerin tamamını yer, zaman, hareket, amaç, sebep, sonuç bakımından açıklamakla görevli olan kelime ya da kelime gruplarıdır.

Bu bölümde zarflar, sentaktaki fonksiyonlarına, yapılarına, anlamlarına göre Klasik Çağatay Türkçesindeki eserler üzerinden incelenmektedir.

3.1. Fonksiyonlarına Göre Zarflar

Zarflar fonksiyonları bakımından bir fiili, fiilimsiyi, sıfatı, başka bir zarfı, cümleyi niteler veya açıklarlar.

3.1.1. Zarfların Fiilleri Nitelemesi

Zarflar genellikle bir cümlede yer alan fiili niteler. Bu tarz zarflar kök halinde olan bir kelimedenden oluşabileceği gibi çekim eki almış bir kelimedenden veya kelime grubu halinde de oluşabilmektedir.

3.1.1.1. Tek Bir Kelimedenden Oluşan Zarfların Fiilleri Nitelemesi

Herhangi bir gramatikal ek almadan kök halinde olan zarfların fiilleri açıkladığı görülmektedir. Bu yolla yapılmış zarflar fiili zaman, durum, miktar gibi çeşitli anlamlarda açıklamaktadır.

Hecr mühlik ikenin mundak eger bilsem idi

Tutmağay irdim eger ölsem idi ülfet aña

(Eğer ayrılığın yok edici olduğunu böyle bilseydim ölsem de onunla arkadaşlık etmezdim.)

(B.V.) (8)

Dime köp ey nefis kim dünyā ‘arūsın ‘ağd kıl

Öyde ba‘zı dik sağın mekkāreî bardur maña

(Ey nefis! Kāinatın geliniyle (güzellikleriyle) nikāh kıl diye (bana) çok söz söyleme. Çünkü evde (bende) bazıları gibi sakınılacak bir düzenbaz (kalp) vardır.)

(B.V.) (12)

Lebiñ hecride cismin kânidin bir pâre la’lîdür

Köñül zahmıda yahşı baksalar her kıatre kanımğa

(Gönül yaramdan çıkan her bir parça kanıma iyicene baksalar dudağının cisminin ayrılığında her parça kanım maden ocağından çıkan bir parça yakut taşıdır.)

(B.V.) (18)

Kılmay kabûl îcâdnıñ imkânı yok sonra yana

Maqbûlini red iylemek lutfundın olğay mu revā

(Kabul etmemiş olduğu için zihinde tasarlanan imkânı yok. Sonra yine kabul edileni lütfundan reddetmek layık olacak mı?)

(B.V.) (3)

Cismimdin akıp kanı peykânı ‘ıyân boldı

Şāh üzre bolur dāyım gül kitse şemer peydā

(Nasıl ki dal üzerindeki çiçekler döküldüğünde meyveler ortaya çıktı ise (aşığı)n bedenimdeki kan da akıp, bittikten sevgilinin kirpikleri ortaya çıktı.)

(B.V.) (26)

Sonğı uyķum şiddetin naķl itme rāvî zinhār

Kiltürür bolsañ aña uyķu kiçe efsāne dip

(Ey rivayet eden kişi, ona uykuyu efsane diyerek gece anlatırsan sonki uykumun şiddetini ona asla anlatma.)

(B.V.) (36)

Ser-ħoş terāne-güster bolmış-sin ey Nevāyî

Sākî sin imdi tut mey muṭrib sin imdi tüz ‘ūd

(Ey Nevayî, ahenkli nağmeler söylemişsin. Şimdi sen sakisin, kadehi tut, ve ud çal.)

(B.V.) (103)

Ey Nevāyî fakr yolıda burun özlükni sal

Kim bu yolda pūyeğa māni‘dür ol artuķsı yük

(Ey Nevayî, yoksulluk yolunda önce kendini bırak ki bu yolda o artan yük koŗman için engeldir.)

(B.V.) (255)

Özümnî her nimege kündüz iyelerem meşgûl

Ėarîb ĥālîme çun boldı şām yığlar-min

(Gündüz kendimi her neyle meşgul edersem edeyim akşam olduğunda garip halime ağlarım.)

(B.V.) (353)

Üç kişidin üç iş yaman görünür

Sağa ‘arz iyley ehl-i dünyādin

(Üç kişiden üç iş kötü görünür. Sana dünya ehli arz etmiş.)

(B.V.) (495)

Ni cāhildür ki iyler nācahın tîz

Özi birle durur lîkin māşafî

(Öyle cahildir ki küçük mızrağını keskin zanneder ancak savaş, azameti ile onun karşısında durur.)

(B.V.) (516)

Ey kim hemîşe derd u ğamıñdın helāk- mén

Derdiñ eşitkeli né belā derdnāk- mén

(Ey (sevgili) her zaman dert ve sıkıntıdan helak oldum ben. Dertini işittiğimden beri ne belalı dertli oldum ben.)⁸⁰

(B.H.T.D.) (104)

Fiğān ki yār maña yār bolmadı hergiz

Enīs- i haţır- ı efgār bolmadı hergiz

⁸⁰ Tekcan, a.g.e., s. 114.

(Ah! sevgili bana asla yar; yaralı gönüle dost olmadı.)

(B.H.T.D.) (114)

Āhır yine iltifâtı kem kıldı

Rüsvā-yı tamām- ı ehl- i ‘ālem kıldı

(Sonra yine kötü iltifat ettin. İnsanlığın ehlini tamamen rezil ettin.)⁸¹

(B.H.T.D.) (150)

Qalın kişi yetip Sayyidim ‘Ali va Qul Bābānı ve yana bir pāra abdān yigitlārni
tamām tüşürdilər.

(Kalın kişi ulaşip Sayyidim Ali ve Kul Babanı ve yine bir parça suya yiğitleri
tamamen bıraktılar.)

(B. F.) (71)

Utru çıqıp inim Nāşir Mirzānı ham keltürüp bizni Axsu qorğanığa alıp bardı.

(Sonra çıkıp kardeşim Nasir Mirza’yı da getirip bizi Ahsu merzarlığına alıp
götürdü.)

(B. F.) (224)

Küyi tofrağın Nevāyî āhı savurdı seher

⁸¹ Tekcan, a.g.e., s. 150.

‘İşret ehli iyle kim ref ‘ itseler bister şabāh

(İçki âlemi sabah yatağı kaldırsa bile Nevai'nin ahı sabah vakti sevgilinin memleketinin taprağını savururdu.)

(F.K.) (109)

Nevāyîyâ sini ol baħrniñ ğarîķı dîgen

Meger ki mest körüp biyle iyledi taħķîķ

(Ey Nevayi, senin için o denizin derindedir diyen sanki (seni) sarhoş görerek böyle araştırdı.)

(F.K.) (334)

Cemālîñ pertevîdin şem’ otı ger gülsitān irmes

Nîdîn pervāne ot içre özin salur Ĥalîl-āsā

(Mumun ateşi senin güzel yüzünün parlaklığından gül bahçesi değilse bile pervane kendini neden Hz. İbrahim gibi ateşin içine bırakır.)

(G.S.) (28)

Kaçan devrān maņa bir beyle ‘işretni revā körgey

Ki örgetmiş mini örterge hicrān derd ü dāğında

(Ne zaman felek bana böyle bir işaret göstermeyi münasip görecektir ki ayrılık dert ve yara ile yanmak için beni yandırmış.)

(G.S.) (49)

Ėam tūni āhım ŗirārıdın tutaŗtı k  kke ot

Kim anıı atın  oyup tur g nbed-i devv r  ubh

(Eziyet gecesi ahımın ateŗli kıvılcımından feleğe ateŗ ulaŗtı. Ki sabah feleğin daima dönen kubbesi (gökyüzü) onun adını koymuŗtur.)

(G.S.) (50)

iŗiki de ki eler k p yığlama dın ‘  kibet

  sik r  iyledim bu sırr-ı pinh nımnı min

(Geceler aŗkından dolayı çok ağlamaktan sonsuz oldu. Ben gizli sırrımı açıkça söyledim.)

(H.B.D.) (159)

m temim a  er  kök iylep lib sın t n  ara

 ubh hem iylep yaşasın   k  h-ı serd ile

(Felek matemim için elbisesini gece karanlık eylemiŗ, sabah da yakasını kuvvetli bir ahla yırtmıŗ.)

(H.B.D.) (173)

Belki hem in ke ve hem biyik aytur.

(Belki k      de büyük söyler.)

(N.M.)(109)

Ay nigārım sin kibi hîç toğmadı eflākde

Misliñi nā-geh körer-min çeşm-i nergis hākde

(Ey güzel yüzlü sevgilim, senin gibisi bu felekte hiç doğmadı. Nergis gibi olan gözlerinin benzerini Hak'ta ansızın görüyorum.)

(Ş.H.D.)(248)

3.1.1.2. İsim ve Fiil Çekim Ekleriyle Oluşturulan Zarfların Fiilleri Nitelemesi

İsim çekim eklerinden lokatif, ablatif, datif, ekvatif, enstürmental, direktif ekini; fiil çekim eklerinden duyulan geçmiş zaman eki alan zarflar sentaksta fiilleri niteler. Ayrıca sentakstaki zarfların anlamını da bu yukarıda saydığımız ekler vermektedir.

Yigitlikleride Şeyh Şadru'd- dīn- i Erdebīlī kuddise sırrıhuğa mürīd boldılar.

(Gençliklerinde Şey Sadru'd- din- i Erdebili 'ye mürid oldular.)

(M.N.) (6)

Bu yurtta ‘Abdul- Malūk Qorçı kim yeti- sekiz ay edi.

(Bu ülkede Abdul Melik Korçı ki yedi sekiz ay bulundu.)

(B. H.)(539)

Niçük ki serv nihāli nesîmdin igilür

Hırām vaktıda ol naḥl-i māh-peyker mest

(Servi boylu güzel sevgilinin boyu sabah rüzgârından eğilir. Naz ile yürüme vaktinde o ay yüzlü güzel sevgili sarhoş olmuş.)

(B.V.) (58)

Nevāyî özlükidin kiçti dağı koydı qadem

Bu yolda imdi sebük-bār mu ikin āyā

(Ey Nevayi, kendiliğinden gitti ve oraya ayak bastı. Söyle, bu yolda şimdi sevgili var mı?)

(F.V.) (39)

Zehr-i firākındın kayu ‘āşık ki boldı telḥ-kām

Nūş-ı vişālîñ yitmese ‘İsî aña tapmas devā

(Hangi aşık ayrılığın zehriyle acı sözler söylerdi. Kavuşmanın şarabına ulaşmazsa İsa ona çare bulamaz.)

(B.V.) (3)

Hecridin ḥālim irür andaḳ kim

Bolmağay körmegüçe bāver aña

(Ayrılığından halim öyledir ki (halimi) görmeyince böyle olduğuma inanmayacaksın.)

(F.V.) (14)

Bāğ içre saña saçtı gül aḳ u kızıl yafrak

Şeh başığa andaḳ kim il aḳ u kızıl yafrak

(Bahçede senin için gül beyaz ve kırmızı yapraklar açtı. Şahın başına kim öylece kızıl ve beyaz yaprak dökcek.)

(B.V.) (247)

Cân alurğa bu taraf kilmek imiş ol kâtil

Salma iy cān anı zaḥmetka vü çık allığa bat

(O katil can almak için bu tarafa gelecekmiş. Ey can ona zahmet etme ve ansızın önüne çık.)

(F.V.) (77)

Taṇla barça yaḥşılar bolğusı kevser devride

Min yamannı maḥrem itmeṇ sākin-i mey-ḥāne dip

(Sabah vakti kevser çevresinde olan bütün güzeller ben meyhane sākiniyim diyerek kötülükleri saklamasınlar.)

(B.V.) (48)

Cān maṇa min cānga ölmek ister irdim ansızın

Mini candın cānnı mindin iyledi hicrān ḥalāş

(Ansızın can benim için ölmek isterken ben can için ölmek isterdim. Ayrılık beni candan canı benden kurtardı.)

(F.V.) (271)

Çun yokkarı meyl ittiṇ nūr u ‘ızamıṇ boldı

Hem nūrda çerḥ aḥter hem ‘uzmda aḥter çerḥ

(Yukarıya meyl ettiğin için nurlu uluların oldu. Yıldızlar evrende hem nurlanmış hem büyülenmiş.)

(F.V.) (110)

taşkarı çıkmadı.

(Dışarıya çıkmadı.)

(N.M.) (102)

Her niçe kıldım vefā körgüzdiler cevır ey köñül

‘Ayb kıılma ger zamān ebnāsıdın yād iylemen

(Ey gönül her ne kadar vefa etsem de onlar eziyet gösterdiler. Eğer zamane kişileri hatırlamazsa onları ayıplama.)

(B.V.) (357)

3.1.1.3. Kelime Grupları İle Oluşturulan Zarfların Fiilleri Nitelemesi

Edat ve zarf fil grubu başta olmak üzere tekrar grubu, sıfat ve isim tamlamaları, bağlama grubu ile yapılan zarflar cümledeki fiili açıklarlar. *sarı, ara, içre* (yer- yön anlamı), *kayın, barı, burun* (zaman anlamı), *-ile* (durum anlamı), *üçün* (sebepl anlamı) gibi son çekim edatları ile yapılan edat gruplarından oluşturulan zarflara zarf anlamını yukarıda saydığımız son çekim edatları vermektedir. *UbAn* (durum anlamı), *gAll, gUnçA* (zaman anlamı) gibi zarf-fiil ekleriyle yapılan zarflara zarf anlamını veren bu eklerdir. Çoğunlukla aynı kelimeden oluşan tekrar grupları ile yapılan zarflar yaygın olarak fiilin halini, durumunu belirtmektedir. Sıfat tamlamaları ile yapılan zarflar çoğunlukla fiilin tarzını belirtirken bazen de isim tamlamaları ile yapılan zarflar gibi fiilin zamanını açıklamaktadır. Bağlama grubu ile oluşturulan zarflar *tün ü kün, evvel ü ahir* örneklerinde de görüldüğü gibi fiilin gerçekleştirildiği zamanı açıklamaktadır.

Hacc- i mubārek seferiġa barıp Hind sarı müteveccih boldı.

(Mübarek Hac seferine gidip Hindistan'a doğru yöneldi.)

(M.N.) (10)

Üç tört künden käyin Qambar- 'Ali aytqan sözläridin mutavahhim bolup qačıp Andijānġa kirdi.

(Üç dört günden sonra Kambar Ali'nin söylediği sözlerden korkup Endican'a girdi.)

(B. F.) (221)

Néçe hicrān ġamıdın_nāle vü feryād kılay

Haşıl- ı 'ömrni feryād ile berbād kılay

(Sana ne kadar ayrılık sıkıntısından inleyip feryad etsem de kalan ömrünün hepsini feryad ederek berbat edeceğim.)⁸²

(B.H.T.D.) (93)

Bayram çü bildiñ émdi giriftārılıġ ġamın

Mundın barı kişıġa giriftār bolmaġıl

(Bayram şimdi müptela olma kederinin acısını bildiğin için bundan sonra hiç kimseye müptela olma.)⁸³

⁸² Tekcan, **a.g.e.**, s. 93

⁸³ Tekcan, **a.g.e.**, s. 122.

(B.H.T.D.) (122)

Éşitmeyin burun veh né üçün ker bolmadım yā Rab

Éşitkünçe kulağ ağırığını serv- i revānımğa

(Ya Rab! Sevgilini kulağının ağırdığını işitmeden önce neden sağır olmadım.)⁸⁴

(B.H.T.D.)(136)

Kıldı yüz pāre köñül bolğalı efgār saña

Yüz köñül birle mini ‘ışk giriftār saña

(Gönül senin efgarınla dolduğunda yüz parça oldu. Aşk yüz gönülle beni sana müptela etmiş.)

(B.V.) (14)

Beyle mülk ü ‘ömrdin son cin ü ins ü vahş u tayr

Hükm ü emriñğa Süleymān dik musahhār boldı tut

(Böyle mülk ve ömürden sonra cinler, insanlar, vahşi hayvanlar, kuşlar senin hüküm ve emirlerine Hz. Süleyman gibi büyülendi, tut.)

(B.V.) (53)

‘Āşık öltürgüm diseñ yüz katla bu da‘vî maña

‘İşknıñ dāru’l-kazāsı içre bulmıştur şübūt

⁸⁴ Tekcan, a.g.e., s. 136.

(Yüz katla âşık öldüreceğim desen bu benim için davadır. Aşkın mülkünde kararlı olmuştur.)

(F.V.) (89)

Közüme eşk ivrölüp ten deşt ara ser-geştedür

‘İşk baħr u deştide gird-âb ol bu gird-bâd

(Gözümde gözyaşı akınca bedenimin sahrada başı dönmüştür. Bedenim aşk denizinde ve çölünde su ve rüzgârla doldu.)

(F.V.) (120)

Nesîm-i zülfin istismâm kılsa ‘aql-ı kül çıkmas

Cünûn ‘ıtrı kıyâmetka degin anıñ meşâmıdın

(Saçlarının esintisinden dağılan kokuları koklasa akıl kavrama yeteneğini yitirir. Onun burnuna gelen bu konu kıyamete kadar onun aklını başından almıştır.)

(F.V.) (447)

İy Nevâyî vaşlığa sindin kiyinrek yok kişi

Kimse gerçi ‘âşıkı sindin burunrağ olmamış

(Ey Nevai! Senden sonra kavuşulacak kişi yokmuş. Gerçi senden önce kimsenin aşkı olmamış.)

(F.V.) (262)

Köñlüme gonçe kibi tüşti tügün üzre tügü

Körgeli sünbül-i zülfünde girih üzre girih

(Saçlarının sünbülünde kıvrımlar gördüğümde beri gönlüme gonca gibi düğüm düğüm düştün.)

(F.V.) (511)

Bu kün akşamğa tigrü min ki körmey-min kıyaşımını

Ni tañ töksem felek dik kiçe tañ atkuncha yaşımını

(Bugün akşama kadar ben güneşimi (sevgilimi) görmedim. Sabah oluncaya kadar felek gibi gözyaşımı döksem buna şaşırılır mı?)

F.V.) (578)

Ser-ā-ser yağdı başım üzre tofrak

Ḳazā taşlar ki vîrānımğa attı

(Başımın üzerine baştan başa toprak yağdı. Kaza taşlarını viran mevkime (gönlüme) attı.)

(F.V.) (601)

Bü ‘l-aceb taşî kanatsız kuşğa pid-rüftâr irür

Ol perî köñli üçün rûhum esîr ü zâr irür

(Ne ilginçtir ki kuş, kanatsız olmasına rağmen acısına karşı çok sabırlıdır. Oysa ben (o acıyı çekmediğim halde) onun (kuşun) yüce gönlünü düşündükçe ağlıyorum.)

(G.S.) (129)

Gâh fakr ehliğa hem rahm közi birlen bak

Kim du ‘ā-gūyūn irürler fuḳarā ay ḳara köz

(Ey kara gözlü sevgili! Bazen yoksullara da rahmet eden gözle bak ki yoksullar senin için dua ederler.)

(G.S.) (185)

Ol sāḳīdūr perī-veş ol la‘l-i nāb dilkeş

Gül-zār-ı meclisinde bülbül bigi uçar-min

(O saf dudağıyla gönül alan peri gibi güzel olan sevgili sakidir. Gül bahçesinde bülbül gibi uçuyorum ben.)

(Ş.H.D.) (203)

‘Ankā bigin fāni bolur dāyimā

Tün ü kün anıñ işi uğrı ügü

(Daima Anka kuşu gibi yok olur. Gece gündüz onun işi baykuş çalmaktır.)

(Ş.H.D.) (240)

Bülbül boluban gül kibi ruḥsārīña vālih

Pervāne bolup şem ‘şifat ḥüsnüñe şeydā

(Bülbül olup senin gül gibi yanağına hayran oldu. Mum gibi güzelliğine pervane olup deli divane oldu.)⁸⁵

(B.H.T.D.) (63)

⁸⁵ Tekcan, a.g.e., s. 63.

Ey kim hemîşe derd u ğamıñdın helāk- mén

Derdiñ eşitkeli né belā derdnāk- mén

(Bak, daima senin dert ve gamından ölüyorum, derdini işiteli belaya uğramış bir dertliyim.)⁸⁶

(B.H.T.D.) (104)

Şarşar-ı āhım ister ğam şāmı hicrān tağığa

Yahşıdur tañ atkuça bu tağ hamūn bolmasa

(Ahımın şiddetli rüzgârı sıkıntı akşamını ayrılık dağına ister. Sabah oluncaya kadar bu dağ sahra olmazsa iyidir.)

(B.V.) (19)

Bu çemende tartıban bülbul tañ atkuça figān

‘Işk dersin güyyiā gül defteridin örgenür

(Bülbul bu bahçede sabah oluncaya kadar feryat figan ederek sanki aşk dersini gül defterinden öğrenir.)

(B.V.) (112)

Leb ki ħandān kılıban kaş u közin oynatadur

Oynay oynay min-i bî-çāreni kan yıǵlatadur

(Dudağın ki güzel sözler söyleyerek kaşını gözünü oynatır. Kaşını gözünü oynatarak çaresiz olan benim gözümde kanlı yaşlar akıtır.)

(B.V.) (114)

⁸⁶ Tekcan, **a.g.e.**, s. 104.

Köz anı körgeç köñül sivdi bu iş bolğan zamān

Közlerim kūr ü köñül nā-būd bolğay irdi kāş

(Gönül bu iş olduğu zaman onu görünce sevdi. Keşke gözlerim kör, gönlüm perişan olsaydı.)

(B.V.) (169)

Қaysınıñ ма‘ризиде kim kirdiñ

Cānın aldıñ dimeyin cān birdiñ

(Hangisinin hastalığında girdin de canını aldıñ demeden can verdin.)

(F.V.) (679)

Ol hüsün gencine min virāne bolmay nideyin

La‘l-i sīr-ābıñ añıp dürdāne bolmay nideyin

(O güzelin hazinesinde ben virane olmayayım da ne yapayım. Sonsuz hayat suyunun sırrı olan dudağını anarak divane olmayayım da ne yapayım.)

(Ş.H.D.) (216)

Egerçi iylemesen yahşı yahşı körgüzgil

Mini aña niçe kim bar isem yaman yā Rab

(Ya Rab! Eğer beni ona güzel güzel göstermesen nerede olursam olayım kötüyüm.)

(B.V.) (36)

Gerçi etfāl attı bir bir cism-i ‘uryānımğa taş

Kör ki hırmen hırmen oldı cem‘ her yanımğa taş

(Gerçi çocuklar çıplak olan bedenime bir bir taş attı. Her yanıma taşla dolduğunda her yanıma yara bere içinde olduğunu gör.)

(F.V.) (253)

Vişāl vaktı yüzün örtese mini ni ‘aceb

Ki özge tab bolur yārın qıyaşıda

(Kavuşma vakti yüzün beni yaksa buna şaşırılır mı ki sevgilinin güneşinde ılık başka olur.)

(F.V.) (518)

Ve köprek evkāt bu fakır bile muşāhibdür.

(Ve birçok vakit bu fakirle sohbet arkadaşıdır.)

(M.N.) (144)

niçe vakt anda ikāmet kıldı.

(Birçok zaman orada yaşadı.)

(N.M.) (135)

Geh yürüp geh oturup bir lahza tutmas sin qarār

Ğuşşa bendidin barı ‘ālem maña zindān bolur

(Bazen yürüyüp bazen oturup bir an bile kararlı olamazsın. Kedere bağlananların hepsi, kâinat bana zindan olur.)

(G.S.) (144)

tün ü kün ve'l-leyl ü ve's-şems âyetin vaşfıñ ara

nâzil itse yok 'aceb zülf ü yüzün şânında çerh

(Gece gündüz ve'l-leyl ü ve's-şems âyetinin mahiyeti içinde nüzul etse saçlarının ve yüzünün şânında felek yok.)

(H.B.D.) (75)

Evvel ü âhîr sin ok sin barça 'âlemde 'ıyân

Barça 'âlemde kılıp-sin kudretiñni âşikâr

(Önce ve sonra sen kendini bütün âleme göstermişsin. Sen kudretini bütün âleme âşikâr etmişsin.)

(Ş.H.D.) (66)

3.1.1.4. Şartlı Yapılarla Kurulan Zarfların Fiilleri Nitelemesi

-sA şart eki ve eger cümle başı edatı ile yapılan zarf tümlecinde yer alan şart eki ve cümle başı edatı zarf anlamı veren gramatikal unsurlardır. Sentaksta fiilin halini, tarzını belirtmek için kullanılmaktadır.

Ey Nevâyî 'ışk eger 'âlemğa rüsvâ kılmasa

Min hod özni küç bile rüsvâ-yı 'âlem istemen

(Ey Nevayî! Eğer aşkım âleme yayılmasaydı ben kendi kendimi bütün âleme zorla anlatmak istemezdim.)

(B.V.) (356)

3.1.2. Fiilimsileri Niteleyen Zarflar

Bu gruptaki zarflar, tespit edebildiğimiz kadarıyla zarf-fiil grubuyla yapılan zarf tümlecinde yer alan zarf-fiili çeşitli anlamlarda açıklamaktadır. Taranan eserlerde isim ve sıfat-fiili açıklayan zarflara rastlanmamaktadır.

Az vaktde *halāyık Mīr hıdmetiğa firīfte bolup* ğavġā kıla başladılar.

(Kısa zamanda yaratılmışlar Mir'in hizmetinde bulunmak için çekişmeye başladılar.)

(M.N.) (6)

Deyr ara *hūş ehli rüsvā bolġalı* ay muġ-beçe

Cām-ı mey tutsaŋ min-i dīvānedin kıl ibtidā

(Ey meyhaneci çırağı, dünya içinde akıl sahibi kendilerini rezil ettiğinden beri şarap kadehi tutsan beni divane olmaktan kurtar.)

(G.S.) (27)

Āh okın cān içre *asrap* köŋlüm izhār eylemes

Yoksa bir dem bar mu kim yüz cānnı efgār eylemes

(Ah okunu can içinde koruyup gönlüm ortaya çıkmak istemez. Yoksa yüz canı efkârlandırmadığı bir an mı vardır?)

(G.S.) (195)

Vasluğa *yitiben* sağınur min hayāl ikin

Hālimni anlamam maña ya Rab ni hāl ikin

(Kavuşmaya ulaşmayı düşünürüm, hayal mi? Halimi anlayamıyorum Ya Rab! Bu nasıl haldir?)

(G.S.) (361)

hāl-i zārın sin kibi sultāndın ayru tüşkeli

yafrak irmes gülge kim yüz til bile iyler edā

(Senin gibi sultandan ayrı düşeli inleyen hali yüz dille anlatsan bile güle yaprak olamaz.)

(H.B.D.) (55)

sākiyā ‘ömr-i ebed tapsun dir irseñ cāmını

ağzıma yitkürgil öz ağzıñğa evvel yitkürüp

(Ey saki! Kadehi önce kendi ağzına götürüp (sonra) benim ağzıma ulaştırırsan sonsuz ömrü bulursun.)

(H.B.D.) (64)

çünkü bardı yaşım imdi köz akıdın kaçreler

damğanın her yan körüp gam jālesini sormanız

(Şimdi gözlerimden yaşlar damla damla aktı. Damğanın her tarafını görüp sıkıntı damlasını sormayınız.)

(H.B.D.) (95)

Bir kış kiçe tar atkunça ma‘şūḳ dīvārı túbide turup irdi.

(Bir kış sabah oluncaya kadar sevgilinin evinin duvarının dibinde durmuştur.)

(N.M.) (16)

Tün ü kün vaşlıñ hayāli kirkeli

Zülfiniñ tüninde körmek zerre hāb

(Gece gündüz kavuşmanın hayali içinde olalı saçlarının karanlığında zerre kadar uykum gelmez.)

(Ş.H.D.) (83)

Atım çıkıptur ‘ışk ara şevkinda mecnūn bolğalı

‘Āşık uşoldur kim anıñ ‘ışk içre neng ü nāmı yok

(Aşkının şevkinde mecnun olduğumdan beri adım çıkmıştır. Āşık odur ki onun aşkı içinde şan şöreti yok.)

(Ş.H.D.) (155)

3.1.3. Zarfların Zarfları Nitelemesi

Cümlede fiili açıklayan zarfı niteleyen bir başka zarf olabilmektedir. Bu zarflar nitelediği zarfın tarzını belirtmektedir veya derecesini arttırmaktadır.

Bısyār yaqşı sawdāxāna dur.

(Çok güzel sevdadır.)

(B. K.) (265)

Közüme kilmes açuñ kilgende ol yüz allıma

Ança yaqşı anılamas köz kim kuyaşka utrudur

(O yüz karşıma geldiğinde gözüme açık gelemes. Öylece göz iyi anlamaz ki güneşe karşıdır.)

(N.Ş.) (162)

Bâğ içinde sünbül ü gül asru köp hoş-bū irtür

Müşğ ü ‘anber islemen ol zülf-i reyhân barıda

(Bağ içinde sünbül ve gül çok fazla güzeldir. O sevgilinin kokulu saçından başka güzel koku koklamam.)

(Ş.H.D.) (79)

3.1.4. Zarfların Sıfatları Nitelemesi

Cümlede herhangi bir öge olarak kullanılan sözcük türü bağlamında sıfat türünde olan sözcükleri niteleyen zarflar olabilmektedir. Bu zarflar çoğunlukla sıfatın tarzını belirtmektedir.

İy şabūh ehli için mey kim be-ğāyet hoş turur

Lahn nūş-ā-nūş birle cām-ı māl-ā-māl şubh

(Ey sabah içkisi içen kişiler için şarap gayet hoştur. Sabah o içilme zamanına kavuşmakla haşır neşir olmuştur.)

(F.K.) (107)

3.1.5. Cümlelerin Tamamını Açıklayan Zarflar

Cümlelerin tamamını açıklayan zarflar köken bağlamında Türkçe ve Farsça olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçe kökenli zarfların *yene*, *beyle* gibi edat ve zarf türünde olduğu açıktır. Bu grupta yer alan zarflar anlam bağlamında ise cümleye zaman, durum, ihtimal anlamı katmaktadır.

Cānım gedālīg itti yir öpmek velî lebiñ

Birse cevāb kāşki anıñ su‘ālidin

(Canım ancak dudağının yerini öpmekle kulluk yaptı. Keşke dudağın onun sualinden cevap verse.)

(F.K.) (474)

Cānım ārāmı üçün ķāşid ki cānāndın kilür

Gūyi cān birür nesîmi Āb-ı hayvāndın kilür

(Sevgiliden haber getiren haberci canımın huzur bulması için sevgiliden haber getirir. Sanki bu haberci sabah rüzgârı gibi sonsuzluk suyundan gelerek can verir.)

(G.S.) (131)

Gūyā anı telef ķılğanda süngekin tapmadılar.

(Sanki onu telef ettiğinde kemiklerini bulamadılar.)

(M.N.) (45)

oķlarıñ içre ķılıçıñ zaķmıdın ķanlıķ könül

açılıptur gūyiyā bir ğonçe yüz miñ hār ara

(Kılıcının yarısından oklarının içinde kalmış kanlı gönül sanki yüz bin diken içinde bir gonca gibi açılmıştır.)

(H.B.D.) (55)

Uşbu hicrân kiçesin tüş körsem irdi nâ-gehân

Ölgey irdim vehmdin elbette zehrem yarılıp

(Bu ayrılık gecesinde ansızın rüya görseydim elbette korkudan ödüm koparak ölecektim.)

(G.S.) (68)

Mest çıktı yana ol kâtil- i bî bâk yigit

Çâk eylerge köñüller yakası çâk yigit

(O korkusuz genç olan katil sarhoş oldu. Genç gönüllerin yakasını yırtmak için yırttı.)

(G.S.) (87)

Yene firāk otığa tüşti tâblığ köñlüm

Terâhhum ki kıludur ol harbâblığ köñlüm

(Yine (aşkından) yanmış gönlüm ayrılık ateşine düştü. O virane gönlüme merhamet etti.)

(N.Ş.) (413)

yârdın ni kilse ‘âşık birse cân bolğay mübâh

defter-i ‘ışk içre gūyâ beyle bolmış ıstılâh

(Yardan ne gelirse gelsin âşık can verirse her şey mübahtır. Aşk defteri içinde sanki böyle istilâh olmuş.)

(H.B.D.) (74)

Bolmasun mindin özgeye bār

Ger vefa eyleş er cefa kılıñız

(Eğer sen vefa göstersen kişi eziyet verse bile o benden başkasına yar olmasın.)

(N.Ş.) (211)

Hatıñ kim mihr üze çıktı sevādın

Hemānā müşgdin kılmış midādın

(Senin yüzünün güzelliği, parlaklığı ki güneşin üzerine siyah bir çizgi çekti. Hemen hemen kokusundan yazı mürekkebi yapmış.)

(N.Ş.) (453)

Ol şūh ança cevride körgüzdi ihtimām

Kim at çıkardı belki aña uşbu irdi kām

(O şuh gibi olan sevgili sıkıntı vermekle öyle dikkat çekti ki adı çıktı belki ona bu sevinçti.)

(N.Ş.) (700)

Ğalibā mutasayyid dur.

(Galiba avlanmıştır.)

(B. K.) (367)

3.2. Yapılarına Göre Zarflar

Zarflar yapılarına göre çeşitli şekillerde oluşmaktadır. Bunlar aşağıdaki başlıklar üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır.

- Tek bir kelimedenden oluşan zarflar
- Çekim ve yapım ekleriyle oluşturulan zarflar
- Kelime grupları ile oluşturulan zarflar
- Yan cümle ile oluşturulan zarf yapıları

3.2.1 Tek Bir Kelimedenden Oluşan Zarflar

Sözcük türüne göre bu zarf yapıları zarf, edat veya sıfat türünden oluşmaktadır. Bu tür zarf yapılarında kelime kök halinde karşımıza çıkmakta olup çoğunlukla yapım ve çekim eki almazlar. Çağatay Türkçesinin kelime hazinesi de göz önünde bulundurulduğunda Farsça ve Arapçadan geçen alıntı kelimeleri bu tarz zarf yapılarında görmekteyiz.

3.2.1.1 Sözcük Türü Bağlamında Zarf Kökenli Zarflar

Ol hizmetlerini andak kıldı.

(O hizmetlerini öylece yaptı.)

(M.N.) (8)

Fakîr belki köprek yârânlar ta‘accüb kıılurlar irdi.

(Yoksul belki çok fazla dostlarla hayrete düşmüşlerdi.)

(39) (M. N)

Asru şâfalığ vâqi‘ boluptur.

(Çok fazla sevinç ortaya çıkmıştı.)

(B. H.) (539)

Nîçe kim köñümde bar ol dil-rübânıñ yâdı köp

Bar anıñ yâd itmekî azrağ velî bî-dâdı köp

(O gönül alan sevgilinin hatırası gönlümde çok fazla. Onu hatırlamak azdır ancak adaletsizliği çok fazla.)

(B.V.) (51)

Çıktı bağlap yana ol kâfir-i hûn-rîz kılıç

Mest her sarı sürer rahşnı çikip tîz kılıç

(O kan dökücü kâfirin kılıcı bağlayarak çekti. Sarhoş gösterişli atını hızla kılıcını çekerek her tarafa sürer.)

(B.V.) (79)

Ser-hoş terâne-güster bolmış-sin ey Nevâyî

Sâkî sin imdi tut mey muṭrib sin imdi tüz ‘ūd

(Ey Nevai! Hoş nağmeli sözler söylemişsin. Saki, sen şimdi kadeh tut, sen mutripsin şimdi ud çal.)

(B.V.) (101)

3.2.1.2 Sözcük Türü Bağlamında Sıfat Kökenli Zarflar

Öz hurd- ı hâlîğa yaman aytmaydur.

(Kendi incinmiş haline kötü söylemiştir.)

(M.N.) (41)

Bısyār yaqşı sawdāxāna dur.

(Çok güzel sevda yeridir.)

(B. K.) (265)

3.2.1.3 Sözcük Türü Bağlamında Edat Kökenli Zarflar

İtlerin haylı mini öldi gümān iylediler

Ki başımda kiçe tā subh fiğān iylediler

(İtlerinin hepsi beni öldürdü, suçladı ki başımda sabaha kadar feryat ettiler.)

(F.K.) (145)

Ger esîr oldum tañ irmes kim köñülñiñ lāmı dik

Mübtelā köñlümde zülfi tārıdın kullāb irür

(Eğer sana esir olduysam buna şaşırılmaz ki lam harfi gibi olan esir olmuş gönlümde saçının dağınıklığı (gönül için) çengeldir.)

(G.S.) (129)

3.2.1.4 Alıntı Sözcüklerden Oluşan Zarflar

İncelenen Çağatay Türkçesi eserlerinde yaygın olarak Farsça kökenli zarflar kullanılmakla beraber Arapça kökenli zarfların kullanımına da rastlanmaktadır. Bu zarflar genel itibariyle zaman, miktar ve durum zarflarıdır.

3.2.1.4.1 Farsça Kökenli Zarflar

Hemānā üç yaş bile dört yaşının arasında irdim.

(Hemen hemen üç dört yaşlarındaydım.)

(M.N.) (7)

Ve il içinde besī şöhret tuttu kim:

(Ve il ve ilçede çok fazla şöhret buldu.)

(M.N.) (40)

Dem-ā-dem za ‘fım andındur ki müjgānıñ hayālidin

Cerāhatlıg köñülge sañılur bir hār her sā‘at

(Daima zaafım sevgilinin kirpiklerinin hayalindendir. Parçalanmış gönlüme bir diken her saat saçılır.)

(B.V.) (65)

Gūyā anı telef kılğanda süñgekin tapmadılar.

(Sanki onu telef ettiğinde kemiklerini bulmadılar.)

(M.N.) (45)

Ol şehirde hālā müte‘ayyin hoş- tab‘ ol durur.

(O şehirde hala meydanda olan hoş tabiatlıdır.)

(M.N.) (95)

Yegirmā beş- yegirmā altı qatla payāpay yükündi.

(Yirmi beş yirmi altı katla baş eğerek arz etti.)

(B. K.) (253)

Bısyār yaqşı sawdāxāna dur.

(Çok iyi sevda yeridir.)

(B. K.) (265)

Dāyim cünūn u halk ara Mecnūn'ça şöhetim

Rüsvālīgım né 'ayb ki dīvānevār- mén

(Sürekli deliyim ve halk arasında Mecnun gibi şöhetim var. Rezil olmama kimse şaşırmasın ki divaneyim.)⁸⁷

(B.H.T.D.) (96)

'Azm- i kulluķ kılıp édip pinhān

Boldı nāgeh harāretī peydā

(Gizlice kulluģa kararlıydım. Ansızın bir hararet meydana geldi.)⁸⁸

(B.H.T.D.) (141)

Müselmān u hindūģa bardur müdām

Éşikiñde cāģır üçün bārgūyır

(Müslüman ve Hintliye daima senin eşikiñde yer tutmak için izin vardır.)⁸⁹

(B.H.T.D.) (143)

Hayālīñ köñlüm içre mużtaribdür

Kim ol vîrāne ıssıģdur be-ģāyet

⁸⁷ Tekcan, a.g.e., s. 96.

⁸⁸ Tekcan, a.g.e., s. 141.

⁸⁹ Tekcan, a.g.e., s. 143.

(Hayalin gönlüm içinde mustarıptır ki o virane (gönlüm) gayet sıcaktır.)

(B.V.) (57)

Hergiz Naşrābādī nazarığa barmadım.

(Asla Nasrabadi'nin huzuruna gitmedim.)

(N.M.) (184)

İtlerin haylı mini öldi gümān iylediler

Ki başımda kiçe tā subh fiğān iylediler

(İtlerinin hepsi beni öldürüp suçlu buldular ki geceden sabaha kadar başımda feryat ettiler.)

(F.V.) (145)

Çu kıldı 'ışkığa könlümni mübtelā ol şūh

Kitürdi cānıma her laḥza yüz belā ol şūh

(O şuh olan sevgili gönlümü aşkıyla müptela ettiği için her an canıma yüz bela getirdi.)

(F.V.) (112)

Tā belā taşını yağdurdı maña 'ışk ilgidin

Diyeyin kim ḥāk-sār itti ki ḥāk itti sipihr

(Bana aşk elinden bela taşını yağdırdığından beri felek perişan olduğu için beni de perişan ettiğini söyleyeyim.)

(B.V.) (133)

3.2.1.4.2 Arapça Kökenli Zarflar

Ezelde çunki raķam taptı řālîh u řālîh

Maņa bu pendlerin bî-cihettür iy nâşîh

(Ey nasihat eden, ezelde rakam fazilet ve talih bulduğu için bana bu öğütlerin sebepsizdir.)

(F.K.) (104)

Hakk sırrıdın Nevāyî eger isteseñ nişān

Cehd eylegil ki kalmasun evvel nişān saņa

(Nevâî eğer Hakk'ın sırrından bir alamet istersen savaş ki önce sana alamet kalmasın.)

(G.S.) (31)

Lahzaî ötmedi

(Bir an bile geçmedi.)

(N.M.) (104)

Āhır yene iltifâtını kem kıldıñ

Rüsvā-yı tamām- ı ehl- i ‘ālem kıldıñ

(Sonunda yine ilgini azalttın, âlem ehlinin tamamını rezil ettin.)⁹⁰

(B.H.T.D.) (150)

3.2.2. Çekim ve Yapım Ekleriyle Yapılan Zarflar

Çeşitli çekim ekleri alan isimler cümlede zarf fonksiyonunda kullanılabilir. Bu çekim ekleri aşağıda yer almaktadır.

3.2.2.1. Çekim Ekleriyle Oluşturulan Zarflar

3.2.2.1.1. Ablatif Eki İle Oluşturulan Zarflar

Sentaksta zarf anlamı veren-dIn ablatif eki ile yapılan zarflar sentaksta çoğunlukla sebep anlamında eylemi açıklamaktadır.

Bu piyâle kıldı us hâkķımğa asru nâ-revâ

Hasretidin öldüm (ü) hîç bolmadı vâķıf hâbîb

((Aşk şarabı için sevgiliye (Allah'a) kavuşacağını düşünen şair) şarap benim aklımla alay etti, (sevgilinin) hasretinden öldüm ama şarabı içmeme rağmen hala sevgiliye kavuşamadım.)

(Ş.H.D.) (91)

âh otı örtep tenim 'ışķında pîç ü tâb ile

ol sebebdin boldı gūyâ berķ yanlıg hey'eti

⁹⁰ Tekcan, a.g.e., s. 150.

(Aşkının yolunda ah ateşi tenimi ızdırap ve sıkıntıyla yaktığından sanki kuvvetli bir duruşu oldu.)

(H.B.D.) (109)

Hecridin hâlim irür andağ kim

Bolmağay körmegüçe bâver aña

(Ayrılıktan halim öylece dir ki onu görmeyince ona inanmayacak.)

(F.K.) (14)

Ni üçün kiymüş kara her yan salıp ceybiğa çāk

Fürkatındın Ka‘be ger kalmay durur mâtem ara

(Eğer Kabe’den ayrıldığında matem tutmazsa her yana salınarak neden kara giymiş, yakasını yırt.)

(G.S.) (31)

3.2.2.1.2 Lokatif Eki İle Oluşturulan Zarflar

-dA lokatif eki ile oluşturulan zarflar sentaksta eylemi zaman ve yer bağlamında açıkladığı görülmektedir.

Nevâyî özlükidin kiçti dağı koydı kadem

Bu yolda imdi sebük-bâr mu ikin âyā

(Nevâî kendisinden geçip de ayak bastı. Şimdi bu yolda hızlı giden var mı, söyle.)

(F.K.) (39)

yār kūyıdın öterde körgüzür bu zār meks

söz dise dağı cevābıda kılur bisyār meks

(Sevgilinin mahallesinden geçildiğinde bu inleme sakın görünür. Bir şey dese bile cevabı çok sessiz olur.)

(H.B.D.) (71)

Öz vaktlarında şeyhu'ş-şuyūh irmişler.

(Kendi zamanlarında şeyhler şeyhi imişler.)

(N.M.) (309)

Enbiyālar evvelinde şāh idi

Āhirinde dağı sultān ol turur

(Peygamberler önceleri şahtı. Sonra da sultan oldular.)

(Ş.H.D.) (68)

Tā lebiñ şevkıda cismim ġarqa-i hūn-āb irür

Her cünün taşı aña kim tigdi la'l-i nāb irür

(Dudaklarının şevkinde bedenim kanlı suda boğulmuş olduğu için her delilik taşına onun saf dudağı değdi.)

(G.S.) (129)

3.2.2.1.3 Datif Eki İle Oluşturulan Zarflar

Eklendiği kelimeye zarf anlamı veren-ga datif eki sentakta çoğunlukla eylemi sebep anlamında açıklamaktadır.

La‘l-i yāķūt lebleriñdin ğonca-ĥandāndur saña

Dür tişini körgeli bu ebr-i nīsāndur saña

(Yakut renginde olan dudakları senin için güzel sözler söyleyen bir goncadır. İnci gibi olan dişini gördüğünden beri bu senin için nisan yağmurudur.)

(Ş.H.D.) (73)

‘Uşşāk ara ya Rab ki Nevāyî’ğa maķāmî

Birgil ki sinin hamdına bolsun tili gūyā

(Ya Rab âşıklar içinde Nevai’ye makam ver ki senin övgünle dili dolsun.)

(G.S.) (29)

Veh ki ‘ışķıñ zāhir itsem vehm irür ölmek maña

Ger nihān tutsam dağı cān ĥavfidur bî-şek maña

(Eğer aşkını ortaya çıkarırsam benim için ölmek korkuludur, vah! Eğer gizlersem de şüphesiz benim için can korkusudur.)

(F.K.) (17)

Deyr içre bu kūn kevşer ü mey boldı naşībim

Taṇlağa maṇa va‘de birür vā‘iz-i ebleh

(Felekte bugün kevser suyu ve şarap nasibim oldu. Nasihat veren ahmak sabah olana kadar bana zaman verir.)

(F.K.) (512)

3.2.2.1.4. Ekvatif Ekiyle Yapılan Zarflar

-çA ekvatif eki ile zarflar cümlede eylemi durum, zaman, miktar, derecelendirme gibi anlamlarda açıklamaktadır. Bu ek eklendiği kelimeye zarf anlamı vermektedir.

Dimeṇ Nevāyî asru tirik ḵaldı hecr ara

Vaşlı ümîdi birle durur munça ḵalmışım

(Ayrılık içinde Nevayi çok hayatta kaldı demem. Kavuşma ümidi ile bu kadar zamandır kalmışım.)

(B.V.) (318)

niçe bolğay-min firāḵıḡdın ḵarāb iy genc-i ḥüsn

bir zamān vîrāne külbemni müzeyyen iylegil

(Ey güzellik hazinesi ayrılığından nasıl harap olacağım. Bir zaman virane kulübemi süslemiştin.)

(H.B.D.) (130)

Ol şūḥ ança cevride körgüzdi ihtimām

Kim at çıkardı belki aṇa uşbu irdi kām

(O şuh gibi sevgili sıkıntıda dikkate değer bir şekilde güzüktü. Ki şöhret buldu belki onun için bu mutluluktü.)

(N.Ş.) (700)

Zāhidā birme maña köp pend kim hayvānça bar

Tilbe itni ‘ākıl insān istegen ‘aql örgetip

(Ey zahid! Bana çok fazla öğüt verme ki çok kabaca söyle. Deli hayvanın akıllı insan olmasını isteyen akıllılığı öğretmiştir.)

(F.K.) (69)

Kılmadı vaşl içre bî-dādın sinin

Olça kıldı fūrķatın de dem-be-dem yādın sinin

(Sana kavuşmanın içindeyken feryat figan etmedi. Ayrılığında her an seni o kadar yad etti.)

(F.K.) (344)

Kıyāmetka diginçe zehr otıdın merg-zār olğay

Eger bir kıatre tamsa fūrķatın bezmide cāmımdın

(Eğer ayrılık meclisine kadehimden bir damla damlasa bu meclis, kıyamete kadar zehirli ottan çimenlik olacak.)

(F.K.) (449)

Nevāyî anla ki cürmümçe yüz ümîdim bar

Faķır zāhid özi dik hayāl kıldı mini

(Nevâî suçum kadar ümidimin olduğunu anla. Fakir zahidin kendisi gibi beni hayal etti.)

(G.S.) (465)

3.2.2.1.5. Enstürmental Ekiyle Yapılan Zarflar

-IA ve -n enstürmentak ekleri ile oluşturulan zarflar sentaksta eylemi durum, zaman bakımından açıklamaktadır.

Cân maña min cānga ölmek ister irdim ansızın

Mini candın cānnı mindin iyledi hicrān ḥalāş

(Can benim için ölmek isterken ben can için ölmek isterdim ansızın. Ayrılık beni candan canı benden kurtardı.)

(F.K.) (271)

Dir-min kiçe kim tañla çıkay deyrdin ammā

Lā-ya‘kıl iter muğ-beçe mey birle seher-geh

(Bu meyhaneden geceden sabaha kim çıkacak derim ama sabah vakti meyhaneci çırağı şarap ile sarhoş olur.)

(F.K.) (512)

Efgān itiben her zamān ‘ışkıñda ay ārām-ı cān

Miskīn Şibānī sinsizin cānı bile ārāmı yok

(Ey canı rahat sevgili, her zaman feryat eden zavallı Şibani'nin sen olmadan canının rahatı yok.)

(Ş.H.D.) (156)

3.2.2.1.6. Direktif Eki İle Oluşturulan Zarflar

–GARİ direktif eki ile oluşturulan zarflar sentaksta eylemi yer ve yön bakımından açıklamaktadır.

İlgäri kala alamadı.

(İleri gidemedi.)

(B. F.) (133)

Çun yokkarı meyl ittiñ nūr u ‘ızamıñ boldı

Hem nūrda çerh ahter hem ‘uzmda ahter çerh

(Yukarıya meylettiğin için parladı ve büyüklendi. Hem parlaklıkta dünya yıldız hem büyükenmede yıldız dünyadır.)

(F.K.) (110)

3.2.2.2 Yapım Ekleriyle Oluşturulan Zarflar

3.2.2.2.1. Komparatif Eki İle Oluşturulan Zarflar

Cümledeki eylemin derecesini belirtmek için -rAk komparatif eki ile oluşturulan zarflar eylemi durum bağlamında açıklamaktadır.

Baş aqardı sebz- haqlar terki tutsam yahşırak

Kim hoş irmes tur yigitler bezmide illā yigit

(Başları eğik olan delikanlıları, yeni yeni çıkmaya başlayan ayva tüylerini terki ile tutsam daha iyi olur. (Ancak) gençler, bu durumu kabullenmez, (kendilerini) (olgun, kemāle ermiş) yiğit olarak görürler.)

(G.S.)(87)

veh ni işdür kimni kim min mihr-bān kıldım hayāl

özgelerdin ol mini köprek kıılır āzürde-hāl

(Aceba ne iştir ki ben güler yüzlü sevgilimi hayal ettim. O başkalarından daha fazla beni incitir.)

(H.B.D.) (128)

3.2.2.2. Zarf-Fiil Ekleri İle Oluşturulan Zarflar

Zarf-fiil ekleriyle oluşturulan zarf yapıları cümledeki eylemi, eylemsiyi çoğunlukla zaman ve durum bağlamında açıklamaktadır.

İsterem mestlīg ol yañlīg kim

Ölgüce bolmasam özdin āgāh

(Öyle bir sarhoşluk isterim ki ölünceye kadar kendimi bilmeyeyim.)

(F.K.) (514)

Sin gümān kılgandın özge cām u mey mevcūd irür

Bilmeyin nefy itme bu mey-hāne ehlin zāhidā

(Ey zahid, meyhane ehlini bilmeden sürgün etme. Senin suçladıklarından başka kadeh ve şarap vardır.)

(G.S.) (27)

Yahūd bu işni körgeç müslimān boldı.

(Yahut bu işi görünce müslüman oldu.)

(N.M.) (30)

Her niçe müşkil işindür birdi Hâk nuşret saña

Nefs-i dünyā öltürüp uklamayın kılğıl senā

(Her türlü zor işinde Hak sana yardım gönderdi. Dünya nefsini öldürüp uyumadan Hak Teala'ya övgüler getir.)

(Ş.H.D.) (76)

3.2.3. Kelime Grubu İle Oluşturulan Zarflar

Zarflar yapısına göre incelendiğinde kelime grubu ile yapılan zarflar da karşımıza çıkmaktadır. Kelime grubu ile yapılan zarfların isim ve sıfat tamlamaları, tekrar grubu, edat grubu, zarf-fiil grubu ile yapıldığı görülmektedir.

3.2.3.1. Sıfat Tamlaması İle Oluşturulan Zarflar

Bir sıfat ve bir isim unsuru ile yapılan sıfat tamlamaları sentaksta zarf görevinde çeşitli anlamlarda ve fonksiyonlarda kullanılabilir.

Sin anı istemekdin tınmağıl bir lahza kim sâlik

Eger maṭlûb tapmış andın irmiş kim taleb kılmış

(Sen onu istemekten bir an bile vazgeçme ki o yolda olan kimse talep ettiği için talebini bulmuş.)

(B.V.) (196)

Zârdur tilbe köñül kim körünür

Her dem ol hûr-ı perî-peyker aña

(Her an o peri yüzlü sevgili ona görüldüğü için deli olan gönül sürekli ağlayıp inler.)

(F.K.) (14)

Turmasa kan bu kiçe köksüm şikâfıdın ni tañ

Kim irür köñlümge kirgen çâbü-k-i ‘ ayyâr şüh

(Bu gece göğsümü yarasından kan durmasa buna şaşırılır mı? Ki gönlüme giren o şuh hızlı hırsızdır.)

(G.S.) (107)

her kaçan kim kilse ol serv-i perî-ruh yādıma

kilmes ol dem hûr u cennet hâtır-ı nâ-şādıma

(O servi gibi peri yanaklı olan sevgili hatırıma ne zaman gelse o an üzgün olan hatırıma huri ve cennet gelmez.)

(H.B.D.) (176)

niçe vakt anda iḳāmet kıldı

(Nice zamandır burada hayat sürdü.)

(N.M.) (135)

Peşşe yanlıg uşbu tün yārim eger köptürse baş

Yanmağay-sin uşbu ‘ışqdın her niçe yağdursa taş

(Eğer sevgilim sivrisinek gibi bu gece baş ağrıtsa da her ne kadar taş yağdırsa da bu aşktan dönmeyeceksin.)

(Ş.H.D.)(147)

3.2.3.2. İsim Tamlamasıyla Oluşturulan Zarflar

Bir isim ve iyelik eki almış bir isim unsurundan oluşan zarflar genellikle eylemin zamanını açıklamakla görevlidir.

Her dem cemāli şem‘ini hicrān tūni yād eylerem

Ol ḥasret içre dem-be-dem miskīn köñül pervānedür

(Her an yüzünün parlaklığını ayrılık günü hatırlasam o hasret içinde her an zavallı gönül pervanedir.)

(Ş.H.D.) (108)

Tahāret vaktı maṭharadın su tōkülür irdi

(Teharet vakti matharadan su dökülürdü.)

(N.M.) (23)

Seher çağı Mekke'ge kirdük.

(Sabah vakti Mekke'ye geldik.)

(N.M.) (107)

3.2.3.3. Tekrar Grubu İle Oluşturulan Zarflar

Birden fazla şekilde⁹¹ yapılan tekrar grupları incelediğimiz eserlerde çoğunlukla aynı kelimelerden veya yakın anlamlı kelimelerden oluşturularak cümlede zarf görevinde eylemin gerçekleştirilme tarzını, durumunu, zamanı açıklamaktadır.

Egerçi iylemesen yahşı yahşı körgüzgil

Mini aña niçe kim bar isem yaman yā Rab

(Eğer beni ona güzel güzel göstermesen ondan başkalarına her ne kadar göstersen de halim kötü ya Rab!)

(B.V.) (36)

Leb ki ḥandān kılıban kaş u közin oynatadur

Oynay oynay min-i bî-çāreni kan yığlatadur

(Dudağın güzel sözler söyleyerek kaşını gözünü oynatır. Oynatıp oynatıp çaresiz olan benden kanlar akıtır.)

⁹¹ Muharrem Ergin, “Türk Dil Bilgisi” adlı gramerinde tekrar grupları oluşturulma şekillerine göre kategorize ederek incelemektedir. Bunlar sırasıyla şöyledir: Aynen tekrarlar, eş manalı tekrarlar, zıt manalı tekrarlar, ilaveli tekrarlar.

(B.V.) (114)

‘Aceb melāhat imes mü yüzünge kim körünür

Siñe siñe çu bakar-min zamān zamān yahşı

(Yüzüne kim gözüdürse gözüksün güzel değildir, buna şaşırılır mı? Zaman zaman sana güzel bakarım.)

(B.V.) (423)

Otum ger lahze lahze tīzdür irmes ‘aceb kim bar

Semendiñ tīz ayağıdın ki sigrir şu‘le andın tīz

(Eğer ateşim kısa bir sürede hızlıca yayılmışsa kimse buna şaşırmaz. Bu ateş çevik atının ayağından bile hızlı ki ondan çabuk segirir.)

(N.Ş.) (204)

Çāk çāk ittiñ köñül kāmını hāşıl kılmayın

Keys külettiñ nā-tüvān şaydını bismil kılmayın

(Parça parça ettiğin gönlümün arzusunu açığa çıkarmayın, akıl gücümü yok ettiğin avın (yani benim, şair) için dua etmeyin.)

(N.Ş.) (478)

Kiçe kündüz gafil irdü Bū Leheb

Yaktı ol cāhil biliñ şem‘i ‘Arab

(Bu Leheb gece gündüz gafildi. O cahil Arap mumunu yaktı, bilin.)

(Ş.H.D.) (89)

Cānā bu ‘ışk yolıda ‘aql özidin kiter

Zülfün salur kemendini hoş hoş maḥal bolur

(Ey can, aşk yolunda akıl kendisinden geçer. Saçının bağını çözer ve hoş hoş ortaya çıkar.)

(Ş.H.D.) (109)

Kemluṭf u pürcefā durur ol serv-i serfirāz

Hoştur ‘ināyet éylese köptin köp azdın az

(O başkaldıran servi, az lütufkâr, çok cefalıdır. Az çok lütfetse hoş olur.)⁹²

(99) (B.H.T.D.)

3.2.3.4. Edat Grubu İle Oluşturulan Zarflar

Bir isim unsuru ve son çekim edatı ile oluşturulan edat grupları sentaksta zarf görevinde kullanılarak çoğunlukla eylemi yer- yön, durum, zaman, sebep gibi anlamlarda açıklamaktadır.

Tîğ-ı hicrânın bile könlümni yüz pergend bil

Her birin yüz pâreliğ bağrımğa bir peyvend bil

⁹² Tekcan, a.g.e., s. 99.

(Ayrılık oku gönlümü yüz parça etti, bil. Her biri yüz parça olan sineme bir bağ olmuştur, bil.)

(B.V.) (293)

Taḡ imes bâdiye-i ‘ışkıḡa kirmek ki kılıp-min

Baḡlamak Ka‘be-i kūyūḡ sarı iḡrām temennā

(Aşkının çölüne girmek istesem buna şaşırılmaz. Kabe’ye doğru yönelip ihrama girmek isterim.)

(F.K.) (9)

Oḡı yaralarını köksüm içre asrar-min

Ki her biri irūr ol şūḡdın nişāne maḡa

(Okunun yaralarını göğsüm içinde saklıyorum ki her biri o güzel sevgilden benim için birer izdir.)

(F.K.) (20)

Aldı cān la‘li vū ilge lebi cān birḡüçiler

Barça ḡul bolsun anıḡ allıda cāndın yā Rab

(Dudaḡının kırmızılığı can yaktı ve (eğer dudaḡı başkalarına can verirse) dudaḡı başkalarına can vereceklerin hepsi onun huzurunda canından olsun ya Rab!)

(F.K.) (50)

Dehr ara şehlikḡa öz ḡālimni nisbet iylemen

Kūyide tā kim gedālḡḡa bolup-min mūntesib

(Kâinata sevgili için kendi halimi uygun bulmam. Sevgilinin bulunduğu yerde ancak kulluk yaparsam uygun olacağım.)

(F.K.) (55)

Ol yüz etrâfı melîh u la‘l-i handânıda tuz

Tiñri her yan töktig güyâ hüsniñ hânıda tuz

(Onun yüzünün etrafı ay gibi parlak ve gülüşünün kırmızılığı ayrıca güzel. Tanrı’nın her yana döktüğü sanki güzelliğinin ortaya çıktığı yerde güzel.)

(F.K.) (214)

Bu kün akşamğa tigrü min ki körmey-min kuyaşımın

Ni tañ töksem felek dik kiçe tañ atkunça yaşımın

(Bugün akşama doğru ben güneşimi (sevgilimi) göremiyorum. Felek gibi sabah olana kadar gözyaşımı döksem buna şaşırılır mı?)

(F.K.) (578)

Gül-şen içre köp benefşendin dime ay bāğ-bān

Nîl ile kör hâller her yan yüzi gül-zârıda

(Ey bahçivan! Gül bahçesinde çok fazla menekşe var deme. Yüzünün her yanı gül bahçesinde çiviti haldedir, gör.)

(G.S.) (47)

Ay köñül koyğıl ki mundın son gedālıg fen kılay

Kūyide bu fen bile bir yol başın mesken kılay

(Ey! Gönül koy ki bundan sonra kulluk hilekarlık yapacak. Mahallesinde bu hile ile bir yol başını mesken tutacak.)

(G.S.) (469)

öpkeli kildi köñül zülfün uçın iy serv-i nâz

ser-firâz iyer maḥalda anı pā-māl iyledin

(Ey servi gibi nazlı olan sevgili! Gönül, saçının uçlarını öpmek için geldi. Ortada başını yukarlara kaldırarak onu perişan ettin.)

(H.B.D.) (122)

veh ki bir katliḡa andaḡ zār u ḡayrān-min bu kün

kim köz ü zülfı kibi mest ü perīşān-min bu kün

(Bugün senin katline uğrayacağım için hem inlerim hem hayranım ki gözlerinden ve saçlarından hem sarhoş hem perişan oldum.)

(H.B.D.) (152)

sini körgeç dir idim çıkḡay fiḡān cāndın burun

çıkmasun dip reşkdin cān çıktı efḡāndın burun

(Seni görünce candan önce fiğan çıkacak derdim. Ancak feryat etmeden önce gözyaşından can çıkmasın desem de can çıktı.)

(H.B.D.) (153)

Andın soḡra şerī‘at ri‘āyeti- dūr ki ol cāddede istikāmet bolḡay ve olḡa mümkündür andın kadem tecāvüz kıлмаḡay.

(Ondan sonra şeriat rivayetidir ki o caddede istikamet olacak ve öylece mümkündür.
Ondan sonra hücum etmeyecek.)

(N.M.) (4)

ol digendin sonra ottuz yılğa yakın şüret tuttı.

(O dediğinden sonra otuz yıla yakın gözünün önündeydi.)

(N.M.) (349)

3.2.3.5. Zarf-fiil Grubu İle Kurulan Zarflar

Zarf-fiil ekleriyle kurulan zarf-fiil grupları cümlede zarf görevinde kullanılmakta olup cümledeki eylemi zaman, durum, sebep anlamlarında açıklamaktadır.

Dest açıp her yan bakıp zāhir boluban ihtiyār

Yüz tümen taḥsīn yağıp turgan ulusnıñ barıdın

(El açıp her tarafa bakıp sevgiliyi görme arzusunu ortaya çıkarınca durmakta olan halkın hepsinden yüz bin övgü dile gelmiştir.)⁹³

(B.H.T.D.) (144)

Şarşar-ı āhım ister ğam şāmı hicrān tağığa

Yaḥşıdur tañ atkuça bu tağ hamūn bolmasa

⁹³ Tekcan, a.g.e., s. 144.

(Ahımın şiddetli rüzgârı sıkıntı akşamını ayrılık dağına ister. Sabah oluncaya kadar bu dağ sahra olmazsa iyidir.)

(B.V.) (19)

Zülfün hayâli könlüm öyi içre tolgalı

Hâlî imes turur nefesî ol hayâldin

(Saçının hayali gönlümün içine dolalı nefesi o hayalden başka bir şeyle dolu değildir.)

(B.V.) (359)

‘İşk sūzıdın nige köydün diben ‘ayb iylemen

Zulm irür nivçün çaķındın kılmadıñ dip ihtirâz

(Aşk ateşinden neden yandın diyerek ayıplamayın. Neden ateşten korunmadın diyerek zülüm etmeyin.)

(F.K.) (211)

köprükdin ötkeç keşşin çıkarur irmiş

(Köprüden geçince ayakkabısını çıkarmış.)

(N.M.) (324)

Boldı her sultân maña cāndın itā‘ at kılğucu

Ol sebebdin kim maña iş tāt-i Dādār irür

(Her sultan benim için candan itaat eden oldu. Bu yüzden benim için iş Hak’ka ibadet olur.)

(Ş.H.D.) (106)

Ol hüsün gencine min virâne bolmay nideyin

La‘l-i sîr-âbıñ añıp dürdâne bolmay nideyin

(O güzelliğın hazinesinde ben yıkılmayayım da ne edeyim. Onun ebedi hayat suyunu andığımda divane olmayayım da ne yapayım.)

(Ş.H.D.) (216)

Zülf-i Tātārî tünle köñlüme kilür bir bir

Şem‘-i ruḥıdın bilgil şubḥ olunca pür-nūr-min

(Sevgilinin dağınık saçı gece gönlüme gelir. Sabah olunca yanağının ışıltısından nurla doldum ben, bil.)

(Ş.H.D.) (222)

3.2.4. Yan Cümle İle Oluşturulan Zarf Yapıları

-sA şart eki ve ger⁹⁴ cümle başı edatı ile kurulan yan cümleler sentaksta zarf fonksiyonunda kullanılmaktadır. Bu yapılar cümledeki eylemi zaman, durum, sebep gibi çeşitli anlamlarda açıklamaktadır.

Her kayan barsa refîk u hem-ķādem kim bolğa-sin

Şād-mān-ı ‘ış yā rencūr-ı ğam kim bolğa-sin

⁹⁴ egerçi, eger gibi varyantlarla kurulan yan cümleler de eserlerde mevcuttur.

(Nereye giderse gitsin yol arkadaşı olacaksın. Sevinçli hayatta sıkıntılı olacaksın.)

(F.K.) (645)

Ger esîr oldum tañ irmes kim köñülñiñ lâmanı dik

Mübtelâ köñlümde zülfi târıdın kullâb irür

(Eğer esir olduysam buna şaşırılmaz ki gönlünün eğriliği gibi müptela olmuş gönlümde saçlarının dağınıklığı sevgiliyi görmeme engeldir.)

(G.S.) (129)

Eger zehr içsem ilginçdin ta ‘accüb itme ay sâkî

Ki bolmış mest ü ‘âşık şivesi bî-vehm ü bâk olmak

(Ey saki! Eğer elinden zehir içsem buna şaşırma çünkü ben aşkın naziyla sarhoş, kedersiz ve korkusuz olmuşum.)

(G.S.) (256)

zînhâr ivrülge-sin başığa iy ser-geşte cān

her kaçan kim körsen ol cān u cihānım sustayur

(Ey akli başından gitmiş olan can (âşık)! Başını sakın çevirme. Her ne zaman o sevgiliyi görsen o canım ve kâinatım susar.)

(H.B.D.) (82)

Agarçi özgâ xatunları ham bar edi, vali oğlanlar ve kızlarnıñ anaları bu iki erdi.

(Eğer başka hatunları da vardı ancak oğlanlarının ve kızlarının anaları bu ikisiydi.)

(B. F.) (23)

3.3. Anlamına Göre Zarflar

Zarflar kelime ve kelime gruplarını yer- yön, zaman, sebep-sonuç, gerçekleşme, durum, miktar bakımından açıklamakla görevli olan bir gramer kategorisidir.

3.3.1. Yer-Yön Zarfları

Cümlede yer alan eylemin gerçekleştiği yeri açıklayan zarflardır. Bu zarflar isim çekim ekleri veya edat grubu ile oluşturulmaktadır.

Yemen sarı kılıp dir irdi.

(“*Yemen doğru gitmiştir.*” dedi.)

(N.M.) (12)

Ve şehrğa tahşılğa kildi.

(*Şehre tahsil için geldi.*)

(M.N.) (7)

Bāğ içre saña saçtı gül aķ u kızıl yafrak

Şeh başığa andaķ kim il aķ u kızıl yafrak

(*Bahçede senin için gül beyaz ve kırmızı yapraklar açtı. Şahın (sevgilinin) başına kim öylece kızıl ve beyaz yaprak dökcek.*)

(B.V.) (247)

Nevāyî özlükidin kiķti dağı koydı kadem

Bu yolda imdi sebük-bār mu ikin āyā

(Nevayi! Kendinden geçti ve bu yola adım attı. Aceba bu yolda şimdi hızlı mıdır?)

(F.K.) (39)

Çun yokkarı meyl ittiñ nūr u ‘ıẓamıñ boldı

Hem nūrda çerh aḥter hem ‘uẓmda aḥter çerh

(Yukarıya meyl ettiğin için nurlu uluların oldu. Yıldızlar evreni hem nurlanmış hem büyülenmiş.)

(F.K.) (110)

Ol yüz eṭrāfı melîḥ u la‘l-i ḥandānıda tuz

Tiñri her yan töktig gūyā ḥüsniniñ ḥānıda tuz

(Onun yüzünün çevresi tuz (lezzet), dudağı tuz (lezzet). Tanrı güzelliğinin sofrasının her yanına tuz (lezzet) serpmiş.)

(F.K.) (214)

Kadiniñ cilvesi allında serv-i nāznı kördüm

Bu bir asru fūrū-ten ol be-ğāyet ser-firāz ırmış

(Sevgilinin salınan boyunun önünde salınan servi ağacını gördüm. Bu (servi ağacı) çok kısa, sevgilinin boyu çok yüksek imiş.)

(F.K.) (250)

Ser-ā-ser yağdı başım üzre tofrak

Ḳazā taşlar ki vîrānımğa attı

(Başımın üzerine baştan başa toprak yağdı. Kaza taşlarını viran mevkime (gönlüme) attı.)

(F.K.) (601)

Kaçanğa tigrü serv ü nergis ü gül cilve kılğaylar

Çemen içre hırāmān qad bile köz aç u yüz körgüz

(Ne zamana kadar servi, nergis ve gül cilve edecekler. Çimenlikte edayla yürüyen boy ile göz açtırıp yüz gösterecekler.)

(N.Ş.) (203)

İlgäri kele alamadı.

(İleriye doğru gidemedi.)

(B. F.) (133)

3.3.2. Zaman Zarfları

Cümlede yer alan eylemin zaman içindeki yerini gösteren zarflara denir. Tek bir kelimeden veya kelime grubu şeklinde oluşturulabilirler. Köken bakımından bu zarf yapıları incelendiğinde bu gruptaki zarfların Arapça, Farsça, Türkçe kökenli olduğu karşımıza çıkmaktadır.

Az vaktde hālāyık Mīr hıdmetiğa girīfte bolup ğavġā kıla başladılar.

(Az zamanda yaratılmışlar Mir'in hizmetine bağlanıp birbirleriyle çekişmeye başladılar.)

(M.N.) (6)

Üç tört kündin käyin Qambar- 'Ali aytqan sözläridin mutavahhim bolup qaçıp Andijānğa kirdi.

(Üç dört günden sonra Kambar Ali söyleyen sözlerinden endişelenip, kaçarak Endican'a girdi.)

(B. F.) (221)

Panşamba küni Muḥarrem ayının törtidä buyuruldı.

(Perşembe günü Muḥarrem ayının dördünde buyruldu.)

(B. K.) (461)

Bu xabar tapgaç iki namāz arasında andın köçüp keçä tün qayıp subḥ vaqtı Hūpiyān Kötäli bilä astuk.

(Bu haber ulaşınca iki namaz arasında oradan göçüp gece gün dönünce sabah vakti Hupiyān Köteli ile geçtik.)

(B. K.) (257)

Bayram çü bildiñ émdi giriftārлық ğamın

Mundın barı kişiğa giriftār bolmağıl

(Bayram sen şimdi tutsak olma derdinin acısını biliyorsun. Bu yüzden bundan sonra hiçbir kimseye tutsak olma.)

(B.H.T.D.) (122)

Evvel méni hıdmetiñe maḥrem kıldıñ

Bezmiñ ara hemzebān u hemdem kıldıñ

Āhır yene iltifātnı kem kıldıñ

Rüsvā-yı tamām- ı ehl- i 'ālem kıldıñ

*(Önce beni hizmetine mahrem ettin, meclisinde sohbet arkadaşı ve dost kıldın. Sonunda yine ilgini azalttın, âlem ehlinin tamamının rüsvası kıldın.)*⁹⁵

(B.H.T.D.) (150)

Kılmay kabûl icâdnıñ imkânı yok sonra yana

Maqbûlini red iylemek luţfuñdın olğay mu revā

(Ortaya çıkardığın şeyi tekrar kabul etmek mümkün değil. Doğru olanı reddetmek büyüklüğüne yakışır mı?)

(B.V.) (3)

Şarşar-ı âhım ister ğam şāmı hicrân tağığa

Yahşıdur tañ atkuça bu tağ hamûn bolmasa

(Ahımın şiddetli rüzgârı sıkıntı akşamını ayrılık dağına ister. Sabah oluncaya kadar bu dağ sahra olmazsa iyidir.)

(B.V.) (19)

Soñğı uyķum şiddetin naķl itme rāvî zinhār

Kiltürür bolsañ aña uyķu kiçe efsâne dip

(Ey rivayet eden kişi, ona uykuyu efsane diyerek gece anlatırsan sonki uykumun şiddetini ona asla anlatma.)

(B.V.) (36)

Tañla barça yahşılar bolğusı kevşer devride

Min yamannı mahrem itmeñ sākin-i mey-hāne dip

⁹⁵ Tekcan, **a.g.e.**, s. 150.

(Sabah vakti kevser çevresinde olan bütün güzeller ben meyhane sakiniyim diyerek kötülüğü saklamayın.)

(B.V.) (48)

Ser-hoş terâne-güster bolmış-sin ey Nevāyî

Sākî sin imdi tut mey muṭrib sin imdi tüz ‘ūd

(Ey Nevai! Hoş nağmeli sözler söylemişsin. Saki, sen şimdi kadeh tut, sen mutripsin. Şimdi ud çal.)

(B.V.) (101)

Dem-be-dem yitmeydür irse ‘ışk zulmi köhlüme

Her dem ol mazlûm-ı miḥnet-keşke ni feryād irür

(Aşk sıkıntısı her zaman gönlüme ulaşırsa her an o zulme uğrayanın sıkıntısı nasıl feryattır.)

(B.V.) (128)

Ġam tûni mûhlik durur sūz u gūdāz ehliġa kim

Taṅġaça āḥir bolur miṅ dik köyüp yıġlap çerāġ

(Sıkıntı gecesi ateşten yanan kişiler (öyle) helak olmuşlardır ki sabah olana kadar benim gibi yanıp ağlayan sonunda mum olur.)

(B.V.) (232)

Çîn-be-çîn zülfün tüşer il boynıġa yüz vāy kim

Bizni çun kördünj tüşer kaçınj üze çîn üze çîn

(Kıvrım kıvrım olan saçların başkasının boynuna yüz kere düşer vah! Bizi gördüğünde de kıvrım kıvrım olan saçların kaşlarının üzerine düşer.)

(B.V.) (331)

Özümnî her nimege kündüz iylerem meşgûl

Ğarîb hâlîme çun boldı şâm yığlar-min

(Gündüz kiminle meşgul olursam olayım akşamları garip halime ağlarım ben.)

(B.V.) (353)

Hemîşe mest-i harâb şıfat yörür-min kim

Körüp tahayyür iter ‘âlem-i harâb maña

(Zaman zaman harap olmuş bedenimden dolayı sarhoş yürürüm ki hayal etsem de âlem benim için harap olmuştur.)

(F.K.) (19)

Ger bolmadı bir lahza maña yâr muşâhib

Nî bolğay idi bolmasa ağyâr muşâhib

(Eğer sevgili bana bir an bile sohbet arkadaşı olmazsa düşmanla sohbet arkadaşı olsam ne olcaktı.)

(F.K.) (53)

Subha tārını yığ ay şeyh ki bir lahza burun

Tahtılar muğ-beçeler rişte-i zünnâr maña

(Ey şeyh! Bir an önce sabaha karanlığını yığ. Meyhane çırakları bana Hristiyan papazların kuşağını taktı.)

(G.S.) (37)

3.3.3. Durum Zarfları

Eylemin nasıl gerçekleştiğini, hangi yolla oluştuğunu belirten zarflara denir.

Ol hıdmetlerni andak kıldı.

(O hizmetleri öylece yaptı.)

(M.N.) (8)

Gūyā anı telef kılğanda süngekin tapmadılar.

(Sanki onu telef ettiklerinde kemiklerini bulamadılar.)

(M.N.) (45)

Hanūz yüz yapu bar edi.

(Henüz yüz binası vardı.)

(B. F.) (41)

Qalın kişi yetip Sayyidim ‘Ali va Qul Bābānı ve yana bir pāra abdān yigitlārni tamām tüşürdilər.

(Kalın kişi ulaşıp Seyyidim Ali ve Kul Baba’yı ve yine bir sudan yiğitleri tamamen düşürdüler.)

(B. F.) (71)

Yegirmä beş- yegirmä altı qatla payāpay yükündi.

(Yirmi beş yirmi altı katla baştan aşağı saygıyla selamladı.)

(B. K.) (253)

Xayli ğarābatı bar dur.

(Pek çok tuhaflıkları vardır.)

(B. K.) (279)

Dāyim cünün u halk ara Mecnūn’ça şöhetim

Rüsvālīgim né ‘ayb ki dīvānevār- mén

(Sürekli delilikte ve halk arasında Mecnun gibi şöhetim var. Rüsvālīgim niye ayıp olsun, ben zaten deliyim.)⁹⁶

(B.H.T.D.) (96)

‘Azm- i kulluḡ kılıp édip pinhān

Boldı nāgeh harāretī peydā

(Gizlice kulluḡa kararlıydım. Ansızın bir hararet meydana geldi.)⁹⁷

(B.H.T.D.) (141)

Hecr mūhlık ikenin mundak eger bilsem idi

⁹⁶ Tekcan, **a.g.e.**, s. 96.

⁹⁷ Tekcan, **a.g.e.**, s. 141.

Tutmağay irdim eger ölsem idi ülfet aña

(Eğer ayrılığın böyle yok edici olduğunu bilseydim ölsem de onunla arkadaşlık etmezdim.)

(B.V.) (8)

Lebiñ hecride cismin kânidin bir pāre la'lîdür

Köñül zaħmıda yahşı baksalar her kıatre kânımğa

(Gönül yaramdan çıkan her bir parça kanıma iyicene baksalar dudağının cisminin ayrılığında her parça kanım maden ocağından çıkan bir parça yakut taşıdır.)

(B.V.) (18)

Tiğ-i hicrânın bile köñlümni yüz pergend bil

Her birin yüz pāreliğ bağrımğa bir peyvend bil

(Ayrılık oku gönlümü yüz parça etti, bil. Her biri yüz parça olan sineme bir bağ olmuştur, bil.)

(B.V.) (293)

Āhımni sarsar iyleben eşkimni tūfān iyledin

Bu şarşar u tūfān bile hālimni vîrān iyledin

(Ahımı şiddetli bir rüzgâr eyleyerek gözyaşımı tufan eyledin. Bu şiddetli rüzgâr ve tufanla halimi darmadağın ettin.)

(B.V.) (276)

Nevāyî olça kazādın kilür boyun sungıl

Kim ol ki baş çıkiben sonra kiçkesini kaşıp

(Nevayî o kadar kazadan sonra boynunu eğerek, ensesini kaşıyarak, başını çekerek gelir.)

(F.K.) (64)

işikinde kiçeler köp yığlamağdın ‘ākıbet

āşikārā iyledim bu sırr-ı pinhānımnı min

(Aşkından dolayı çok fazla ağlamaktan gecelerin (benim için) sonsuz olduğu bu gizli sırrımı ortaya çıkardım.)

(H.B.D.) (159)

3.3.4. Derecelendirme Zarflar

Eylemin miktarını, derecesini gösteren zarflara derecelendirme zarfları denir.

İl içinde besī şöhret tuttı kim

(İl ve ilçede çok fazla şöhret buldu.)

(M.N.) (40)

Asru şāfalıġ vāqı‘ boluptur.

(Çok fazla sefalık mevcuttur.)

(B. H.) (539)

Ger yārınġ aĥvāliġadur yār mülāhız

Az hem hoş irür bolmasa bisyār mülāhız

(Eğer sevgilinin halleri düşüncemdeyse çok fazla düşüncemde olmasa az bile olsa güzeldir.)

(F.K.) (280)

‘Ālem-i ıřk űzre pes lāyık durur ay derd ű řevk

Dūd-ı āhımın sipihr eşkimni kevkeb kılsaңыз

(Ey dert ve arzu! Kâinat ahımın dumanını, gözyaşımı yıldız gibi yapsa aşk âlemi üzerine çok layıktır.)

(G.S.) (182)

naqd-i ‘ışkın ger buzulğan könlüm içre koydı cān

asru ma‘mūr iyledi ol gencile vīrānını

(Eğer aşkının tenkiti bozulan gönlüme can koyduysa o viran olmuş yeri çok neşelendirdi.)

(H.B.D.) (200)

Bısyār yaqşı sawdāxāna dur.

(Çok güzel sevda yeridir.)

(B. K.) (265)

Azraq berürlär.

(Çok az verirler.)

(B. K.) (275)

Müddetīdür kim Nevāī’dür ayağın tofrağı

Pābusuğnı ger tapar artuk temennā eylemes

(Zaman Nevai’nin ayağının toprağı zamanıdır. Eğer papucunu bulursa arzusu kalmaz.)

(N.Ş.) (239)

3.3.5. Sebep Zarfları

Cümledeki eylemin hangi sebepten ötürü gerçekleştirildiğini anlatan zarflara denir. Bu zarflardaki anlamı çoğunlukla kelimeye getirilen ablatif, lokatif, datif ekleri vermektedir. Aynı zamanda edat grubu oluşturan son çekim edatı olan *üçün* edatı ve zarf-fiil grubu oluşturan *-gAll* zarf-fiil eki de bu gruptaki zarflara anlam veren bir başka gramer kategorisidir.

Ey felek hicrân gamıdın hâtrım nâ-şâd irür

Ėayr-ı vaşl er saltanat birsen maña bî-dâd irür

(Ey felek! Ayrılık sıkıntısından hatrım mutsuzdur. Sana ulaşan başka kişilere saltanat verirken bu bana haksızlıktır.)

(B.V.) (128)

Bâğ içre saña saçtı gül ak u kızıl yafrak

Şeh başığa andak kim il ak u kızıl yafrak

(Bahçede senin için gül beyaz ve kırmızı yapraklar açtı. Şahın (sevgilinin) başına kim öylece kızıl ve beyaz yaprak dökcek.)

(B.V.) (247)

Cân alurğa bu taraf kilmek imiş ol kâtil

Salma iy cân anı zahmetka vü çık allığa bat

(O katil can almak için bu tarafa gelecekmiş. Ey can ona zahmet etme ve önüne çık.)

(F.K.) (77)

Tā lebiñ şevkıda cismim ğarķa-i hūn-āb irür

Her cünün taşı aña kim tigdi la‘l-i nāb irür

(Her delilik taşı (sevgilinin) saf olan dudağına değdiği için dudaklarının arzusuyla bedenim kanlı suda boğulmuştur.)

(G.S.) (129)

Ol perî köñli üçün rūhum esîr ü zār irür

Bü ‘l-aceb taşî kanatsız kuşğa pid-rüftār irür

(Ne ilginçtir ki kuş, kanatsız olmasına rağmen acısına karşı çok sabırlıdır. Oysa ben o acıyı çekmediğim halde onun (kuşun) gönlünü düşündükçe ağlıyorum.)

(G.S.) (129)

Ebū Zur‘a’nı körgeli bardı.

(Ebu Zura’yı görmek için gitti.)

(N.M.) (201)

3.3.6. Gerçekleme Zarfları

Eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğini, hangi oranda gerçekleştiğini, gerçekleşme ihtimalini anlatan zarflara denir.

Vaşlıñ kuşu ki eşk ile āhımdın itti rem

Gūyā yaraşmadı bu su birle hevā aña

(Ayrılığının kuşu gözyaşından ve ahımdan korktu. Sanki ona bu su ile hava uygun değildi.)

(B.V.) (9)

Ah kim ol şūh irūr hem māh-veş hem şāh-veş

Belki hem kuldur aña yüz şāh-veş miñ māh-veş

(O sevgili ki hem şah gibidir hem ay yüzlüdür. Belki ona yüz şah gibi bin ay yüzlü sevgili gibi kuldur.)

(B.V.) (189)

İy Nevāyî her kişi kim istegey elbette vaşl

Tartıban yüz miñ belā çıkmek kirek merdāne hecr

(Ey Nevayi! Herkes yüz bin bela ve ayrılık acısı çekerek yiğitçe kavuşmak ister.)

(F.V.) (146)

Rāzî irmes-min köñül çākini peyvend itseñiz

Ķalğanın hem kāşki perkend perkend itseñiz

(Gönül yarasını bağlamanıza razılık vermiyorum (istemiyorum). Aksine orada kalmış olan yarayı daha bir parça parça etmenizi isterim.)

(F.V.) (218)

Ķālibā mutasayyid dur.

(Galiba avlanmıştır.)

(B. K.) (367)

3.3.7. Koşul Zarfları

Eylemin hangi koşullar karşısında gerçekleşebileceğini anlatan zarflara denir. Bu gruptaki zarflara, zarf-fiil grubu oluşturan şart eki olan-sA veya cümle başı edatı olan *eger* şart anlamı vermektedir.

Agar bizgä madad qılmaşalar Özbäg üçün xud uruşmağularıdur.

(Eğer bize yardım etmeseler Özbek için kendileri savaşmayacaklardır.)

(B. F.) (169)

Ey Nevāyî ‘ışk eger ‘âlemğa rüsvā kılmasa

Min hod özni küç bile rüsvā-yı ‘âlem istemen

(Ey Nevayî! Eğer aşkım âleme yayılmasaydı ben kendi kendimi bütün âleme zorla anlatmak istemezdim.)

(B.V.) (356)

Tebessüm kılsañ ol gonca-lebiñdin

Digey-sin bal çalar kaymak içinde

(O gonca gibi dudaklarından bir gülümsesen sanırsın ki kaymak içine bal koymuş.)

(Ş.H.D.) (77)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE SIFATLAR

Yapısına çok fazla değinilmeyen bir gramer sınıfı olan sıfatlar üzerine dil araştırmacıların çeşitli görüşleri mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır:

Ergin'e göre sıfatlar, vasıf ve belirtme isimleridir. Hemen hemen bütün isimlerin sıfat olarak kullanılabileceğini ifade ederken işletme -çekim eki almış hiçbir isim, sıfat olarak kullanılamaz diye bir görüş ileri sürmektedir.⁹⁸ Ancak tezimizde taradığımız metinlerden hareketle ilerideki bölümlerde değinileceği üzere *munça miḥnet* örneğinde de görüldüğü gibi bir çekim eki olan-çA ekvatif ekiyle de sıfatlar oluşturulduğu açıktır.

Sıfatların pekiştirme, karşılaştırma ve küçültme ekleriyle oluşturulduğu konusunda yapı mevzusuna az da olsa değinen Banguoğlu sıfatları, bir varlığı vasıflayan veya belirleyen kelimelerdir diye tanımlamaktadır.⁹⁹

Korkmaz, Türkiye Türkçesinde çok geniş olan sıfatlar, adlardan önce gelerek onları niteleyen, nasıl olduklarını gösteren veya çeşitli yönlerden belirten sözcüklerdir, şeklinde bir tanım yapmaktadır.¹⁰⁰

Sonuç olarak bir gramer sınıfı olan sıfatlar, sentakta yer alan bir varlık ismini işaret, soru, belirsizlik, sayı gibi semantik yönlerden belirtmekle veya renk, tarz, boy, yapı, ağırlık vb. semantik yönlerden nitelemekle görevli olan kelime ya da kelime gruplarıdır.

Bu bölümde sıfatlar sentaktaki yapılarına, fonksiyonlarına ve kökenlerine göre Klasik Dönem Çağatay Türkçesi eserleri üzerinden incelenmektedir.

⁹⁸ Ergin, **a.g.e.**, 244.

⁹⁹ Banguoğlu, **a.g.e.**, 341.

¹⁰⁰ Korkmaz, **a.g.e.**, 333.

4.1. Yapılarına Göre Sıfatlar

Sıfatlar yapılarına göre aşağıdaki maddeler üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır.

- Basit Sıfatlar
- Türemiş Sıfatlar
- Birleşik Sıfatlar
- Kelime Gruplarından Oluşan Sıfatlar
- Nispet Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar

4.1.1. Basit Sıfatlar

Bu grupta yer alan sıfatlar temelde isim olup herhangi bir ek almadan kendisinden sonra gelen ismi nitelemekte veya belirtmektedir.

İkki ġarīb oġul yādigār kıoyup bardı.

(İki garip oğlunu yadigar bırakıp gitti.)

(M.N.) (20)

Her néçe bî- vefā vaşlıña lāyık bolmasam

‘Işķ ehli bolmayın ‘ışķıñda şādık bolmasam

(Ey vefasız! Her ne kadar sana kavuşmaya layık olmasam da aşkında sadık olmasam âşık olmayayım.)¹⁰¹

(B.H.T.D.) (80)

Sarıġ niķāb u kızıl tāk birle ol ķadd- i zībā

Körünür éyle ki serv üzre ġonçe- i ġül- i ra’nā

¹⁰¹ Tekcan, a.g.e., s. 80.

(O güzel boylu sevgili, üzerine güller sarılmış, güller dolaşmış bir servi gibi görüldüğü gibi sarı peçesi ve kızıl tacı ile de öyle görünür.)¹⁰²

(B.H.T.D.) (155)

‘Âlem ehlinin yitişmes ğayr-ı zaħm

İy cerāhatlıĝ köñl bu sözge büt

(Ey yaralı gönöl! Âlem ehlinden yaradan başka bir şey ulaşmazsa bu söze tap.)

(B.V.) (75)

Alıp il köñlin ki çıktıñ serv dik āzād ħad

Kaysı köñli birle çıkkey allıña şimşād ħad

(Boyu serv ağacı gibi hür olan sevgili, başka gönlü alıp gittin. (Âşık) hangi gönöl ile boyu şimşad ağacı gibi olan sevgilinin karşısına çıkacak?)

(B.V.) (125)

Ķayda tapķay tilbe köñlüm ol ħara közdin ħaber

Çun cünün içre ħararıp tapmas ol özdin ħaber

(Deli gönlüm nerede o kara gözlü sevgiliden haber alacak? Çünkü cinnet içinde karardığından o kendisinden haber bulamaz.)

(F.K.) (167)

Fitne közlüglerde yok irmiş közüñ dik salĝuĝı

¹⁰² Tekcan, **a.g.e.**, s. 155.

Bir kıya bakmak bile ‘ālemğa rüst-ā-ḥîz köz

(Kötü gözle bakanların bile gözleri senin gözlerin gibi hareket etmiyor, sert bir bakışın bile dünyada kıyamet etkisi yaratıyor.)

(F.K.) (205)

Bakkaç ol kâtilğa saldı başıma tîğ üzre tîğ

Allāh Allāh nî belālar başıma kiltürdi köz

(O katile (gönlü fetheden sevgiliye) bakınca başıma kılıç üstüne kılıç saldı. Allah Allah o göz (sevgili) başıma ne belalar getirdi.)

(F.K.) (219)

şayd irür köñlüm kuş ol yüzge vü ister anı

beyle kuş kim kördi kim rem kılmağay şayyādıdın

(Gönlümün kuşu o yüze avdır ve onu ister. Böyle avcıdan korkmayan kuşu kim gördü.)

(H.B.D.) (142)

Çemende yahşı yārānlar bile ser- mest imiş veh kim

İmes mümkün salā almak özümni min yamān anda

(Vah ki zor zamanımda kendim için sela okutmak mümkün değil. (Çünkü) çimendeki güzel sevgililer bile sarhoştur.)

(N.Ş.) (25)

Ta‘ālā-llāh bu ne yüzdür yañaķı şu‘lesi cevher

Uşol cevherni saķlaptur iki saçı bolup ejder

(Ta'allah! Yanağının ışığı cevher olan bu ne yüzdür. Ejder iki saçlı olup o cevheri saklamıştır.)

(Ş.H.D.) (139)

Zülfin sevādın körsem fetvā birür yüzündin

Mağrūr olup özüne toğrı sözini aytmas

(Zülfünün karasını görsem yüzünden fetva verir. Gururlu olup kendisine doğru sözünü söylemez.)

(Ş.H.D.) (143)

Ol leb-i şîrîndin aççık söz yaraşur tilbege

Mestraḵ bolğay belî her niçe aççığ bolsa bāl

(O tatlı dudağından deliye açık söz yakışır. Adeta tatlı dudağı her ne kadar açık olsa oldukça mest olur.)

(Ş.H.D.) (178)

Uluğ deryā içinde tüşti cānım

Uşandım ḵalmadı hergiz nişānım

(Ulu deniz içine canım düştü. Usandım, asla bir izim kalmadı.)

(Ş.H.D.) (192)

4.1.2. Türemiş Sıfatlar

Bu grupta yer alan sıfatlar, bir isme çeşitli ekler getirilerek oluşturulmuştur. İsme gelen çekim veya yapım ekleriyle oluşturulan bu kelimeler cümlede yer alan tamlamalarda sıfat görevi üstlenirler.

4.1.2.1.1. Çekim Ekleriyle Oluşturulan Sıfatlar

4.1.2.1.1.1. Ekvatif eki İle Oluşturulan Sıfatlar

Azlık-çokluk, eşitleme, benzetme gibi karşılaştırma fonksiyonlu sıfatlar oluşturur.

‘Işık- 1 ‘âlem kaydıldın boldı hâlâşımğa sebep

Né’tkey érdim munça miñnet birle ‘âşık bolmasam

*(Kâinatın aşkına bağlanmak kurtuluşuma sebep oldu. Bunca eziyet ile âşık olmasam ne yapacaktım.)*¹⁰³

(B.H.T.D.) (80)

Niçe köñlüm bāğıda iy ‘ışık kirsen tapılır

Serv birle gonçe anıñ nāvek ü peykānıdın

(Ey aşk! Gönlümün nice bağına girersen gir, (benim sevgilim) (sevgilinin) servi (boyu), gonca (dudağı) ve ok gibi olan kirpiğinden tanınır.)

(F.K.) (448)

Barça ‘âlemğa yayıldı bil ki hüsñüñ pertevi

Hıyre boldı közleri Fir‘āvunıñ ‘İmrān ara

¹⁰³ Tekcan, **a.g.e.**, s. 80.

(Güzelliğinin ışığının bütün âleme yayıldığını bil. (Güzelliğinden) Firavun'un gözleri İmran içinde kamaştı.)

(Ş.H.D.) (74)

Ma'nî nezâket ü garâbetin olça şartı bar, becâ kiltürüpdürler, atları ol cemâ'at zümreside bolmağtın mahrûm.

(Mananın nezaket ve garabetinin fazlaca şartı vardır (kolayca anlaşılamayacak söyleyişini) bu şartlarına uyarak mananın nezaket ve garabetini yerine getirmişlerdir. Ancak bunların adları o topluluk arasında anılmamıştır.)¹⁰⁴

(M.N.) (5)

Barça il anı müsellemler tutar irdiler.

(Herkes onun üstünlüğünü kabul ederdi.)

(M.N.) (14)

Hamse mukâbeleside niçe mesnevî ayıtpdur.

(Hamse tarzında pek çok mesnevi yazmıştır.)¹⁰⁵

(M.N.) (19)

Ança keşf ü kerâmet hâşıl kılıpdur.

(Öylesine keşf ve keramet sahibi oldu.)

(M.N.) (180)

Niçe cân kıldım fidâ ni anı taptım ni bunı

¹⁰⁴ Ali Şir Nevâî, **Mecâlisü'n Nefâis (Giriş- Metin- Çeviri- Notlar)**, Haz. Kemal Eraslan, F. Çev. Naci Tokmak, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, s. 315.

¹⁰⁵ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 331.

Her niçe tohm- ı vefâ iktim cefâ birdi şemer

(Nice canı feda etsem de ne onu buldum ne bunu. Her ne kadar vefa tohumu ektiysem de ortaya çıkan eziyetti.)

(H.B.D.) (90)

Munça dîn ehliniñ İslâmın alıp kâfir körün

Veh ni hâletdür ki bir kâfirçe hem İslâmı yok

(Bu kadar din ehlinin İslam'ını alıp onları kâfir görün. Hem kâfir gibidirler hem de İslam'ı yoktur buna şaşırılır mı?)

(H.B.D.) (113)

Ol kuyaş kim ay yüziniñ devride kiymiş kırân

Barça meh- veşler arasında irür şâhib- i kırân

(O güneş ki ay yüzünün çevresini dönerken iki yıldız birleşmiş. Bu yüzden bütün ay yüzlüler arasında o bahtiyar olmuş.)

(H.B.D.) (147)

Neçä kündin song kengäşip sözni munga qârar berildi.

(Nice günler tartışılıp sonra bu söze karar verildi.)

(B. F.) (145)

Azraqça su bu çaşmadın çıqıp baradur.

(Çok az su bu çeşmeden çıkıp akar.)

(B. H.) (563)

Yoktur kadıñça ravza-i rızvânda tâze serv

Andaḳ ki dehr bâğıda yüzünçe tâze gül

(Dünya bahçesinde senin yüzüne benzeyen taze bir gül olmadığı gibi cennet bahçesinde de senin boyuna benzer taze bir servi yoktur.)¹⁰⁶

(B.H.T.D.) (70)

Ḳadd u reftârınğa köñlüm ança mâyl yâr kim

Yok hevâ-yı cilveî serv-i hırâmân başıda

(Ey sevgili, senin boyuna ve yürüyüşüne gönlüm öyle meyilli ki yürüyen servinin başında dahi öyle gitme arzusu yok.)¹⁰⁷

(B.H.T.D.) (81)

Yok sénce kişi sévgülük él içre ki yoktur

Sén dék séverim, ḥâh inan ḥâh inanma

(İnsanlar arasında senin gibi biri olmadığı gibi, senin gibi sevdiğim de yoktur; ister inan ister inanma!)¹⁰⁸

(B.H.T.D.) (90)

Ḳılmağıl ey şūḥ-ı serkeş munça bîpervâyılığ

Bir ménin râyım bile bol tâbekey ḥodrâyılı

(Ey dikbaşı sevgili, bu kadar görmezlikten gelme bir de benim gibi düşün ve sonuna kadar öyle hareket et.)¹⁰⁹

¹⁰⁶ Tekcan, **a.g.e.**, s. 70.

¹⁰⁷ Tekcan, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁰⁸ Tekcan, **a.g.e.**, s. 90.

¹⁰⁹ Tekcan, **a.g.e.**, s. 106.

(B.H.T.D.) (106)

Ėam tñni şan yıĖlarımñıñ mişnetin kñĖlñm bilñr

Gerçi kñzñmge kñrñnmes munça ĥñnpālāylıĖ

(Gerçi Ėñzñme bunca kan dñkme Ėñrñnmezse de gam gecesinde kanlı yaş dñkmemin sıkıntısını Ėñnlñm bilir.)¹¹⁰

(B.H.T.D.) (106)

Nėce ey Ėñl viřālñ bezmidin mařrñm bolĖay-mėn

Tiler-mėn Tėņri'din kim bir yolu ma'dñm bolĖay-mėn

(Ey Ėñl, ben senin kavuşma meclisinden nasıl uzak kalırım, Tanrı'dan dilerim ki bir kez yok olayım.)¹¹¹

(B.H.T.D.) (134)

4.1.2.1.1.2. Enstñrmantal Eki İle Oluşturulan Sıfatlar

Eski Tñrkçe enstrmantal eki ile olan -n ile yapılan sıfatlar cñmlede niteleme fonksiyonlu sıfatlar oluşturur.

Taş qorĖanda barā- yi maşlahaş birin ikin kişi yñrñr egāndñr.

(Taş korganda iş için bir iki kişi yñrñmñřtñr.)

(B. H.) (711)

¹¹⁰ Tekcan, a.g.e., s. 106.

¹¹¹ Tekcan, a.g.e., s. 134.

4.1.2.1.1.3. +KI/ +GI Aitlik Eki İle Oluşturulan Sıfatlar

-ki ait eki almış bir isim, kendisinden sonra gelen ismin neye, kime ait olduğunu bildirerek kendisinden sonra gelen ismin niteliğini gösteren sıfatlar oluşturur.

Bu sonğı maṭla‘dur.

(Bu sonki beyittir.)

(M.N.) (7)

Malotning aғzıdaqı yurttın bir kuroh yol kelip bir qulda tüştü.

(Malot'un girişindeki yurttan bir kuroh yol gelip bir yere yerleştik.)

(B. H.) (555)

Burunqı pādišahı dek pādišah u farmān- rEvā bilürlär.

(Önceki padişah gibi padişah ve adaletli padişahı bilirler.)

(B. H.) (581)

Könlümdağı dāğı bile ol nergis-i şehlä

Āsüde süveydādur u āhūda hüveydā

(Gönlümdeki yarasıyla o şehla gözlü, bir kalpteki kara benek olup ahuda belirmiştir.)¹¹²

(B.H.T.D.) (65)

¹¹² Tekcan, a.g.e., s. 65.

Mecālisü'n-nefāyis'niñ evvelğı meclisiniñ itmāmı.

(Mecālisü'n-nefāyis'in birinci meclisi tamamlandı.)

(M.N.) (30)

Evvelğı matla' bdur.

(Birinci matla budur.)

(M.N.) (227)

4.1.2.1.2. Yapım Ekleriyle Oluşturulan Sıfatlar

4.1.2.1.2.1. İsimden İsim Yapan-rAk Eki

Karşılaştırma fonksiyonunda sıfatlar oluşturmaktadır.

Ve yahşırak şî'rleri bu cihetdin ber- taraf boldı.

(Ve çok güzel şiirleri bu sebepten yerle bir oldu.)

(M.N.) (22)

Āşüfte-mizācrak yigit durur.

(Tutarsız mizaçlı gençtir.)

(M.N.) (90)

Horāsān'da mundın şerīfrak neseb yoktur.

(Horasan'da onlardan şerefli sülale yoktur.)

(M.N.) (165)

Ol zarfdın anıñ ebyâtıdın yahşırak nazm kilmedi.

(O sebepten onun söylediği beyitlerinden güzel bir beyit aklıma gelmedi.)¹¹³

(M.N.) (183)

Sultān Ya‘kūb kaşıda andın maḥsūsarak ve nāyibrak kişi yok irdi.

(Sultan Ya ‘kūb ’un katında ondan daha yakın ve güvenilir kişi yoktu.)¹¹⁴

(M.N.) (184)

Taptım ise olturuptur yüz ğam u endūh ile

Yār zūlfüdin beterrek rüzgārın tönterip

(Sevgilinin saçının telinden daha da beter olan rüzgârla döndürülmüşsem yüz endişe ve kederle oturturulmuşumdur.)

(H.B.D.) (61)

Andijānning nāšpātısındın yaxşıraq nāšpātī bolmas.

(Endican ’ın şeftalisinden daha da güzel şeftali olmaz.)

(B. F.) (3)

Kiçik Xan azraq kişi bilä kelip edi.

(Küçük Han çok az kişi ile gelmişti.)

(B. F.) (209)

¹¹³ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 505.

¹¹⁴ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 506.

Bu dānaların xurmādın yumşaqraq qoştı bar.

(*Bu danaların hurmadan yumuşak koştı var.*)

(B. H.) (609)

4.1.2.1.2.2. İsimden İsim Yapan -līg / -IU Eki

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan geldiği kelimeye sıfat fonksiyonu yükleyen- līg ve onun varyantı olan -IU eki incelenen eserlerde oldukça fazla kullanılmıştır. Bu ekin geldiği kelime kendisinden sonra gelen ismin niteliğini açıklamaktadır.

Perīruḥum yene kanlīg közümde kıldı maḳām

Ki ḥüsn ehliḡa zībā durur maḳām- ı kızıl

(*Ey peri yanaklı sevgilim, yine kanlı gözümde yer edindi. Ki güzelliğinin ehline kızıl makam süstür.*) ¹¹⁵

(B.H.T.D.) (101)

‘Ālem ehlidin yitişmes ḡayr-ı zaḥm

İy cerāḥatlıḡ köñül bu sözge büt

(*Kâinat ehinden acıdan başka bir şey ulaşmaz. Ey yaralı gönül bu söze inan.*)

(F.K.) (75)

Ger tün ü kün yitmese yārınḡ ḡayālī köñlüme

¹¹⁵ Tekcan, a.g.e., s. 101.

Derdlü hasta könlüme hîç devâ yitişmedi

(Eger gece gündüz sevgilinin hayali gönlüme ulaşmazsa dertli hasta gönlümün dermanı hiç olmadı.)

(Ş.H.D.) (271)

Hañcer- i cevruñ durur otluğ köñül āsāyişi

Su niçük kim teşne- lebler derdiğa dermān irür

(Ateşli gönlün huzuru sıkıntının hañceridir. Su neden sevgilinin dudağına susamışların derdinin dermanıdır?)

(H.B.D.) (82)

‘İşkdin tā kılmışam peydā min- i şeydā maraž

Qılğu- dükdür za‘flık cismimni nā- peydā maraž

(Senin aşkıdan delilik hastalığına tutulduğumdan beri gizli hastalık zayıf bedenimi sarmıştır.)

(H.B.D.) (103)

Sultān-i Şāhib-kırān atığa Tezkiretü’ş-şu‘arā atlığ kitāb bitipdür.

(Sultān-i Şāhib-kırān adına Tezkiretü’ş-şu‘arā adlı kitap yazılmıştır.)

(M.N.) (4)

Bā-vücūd-i şi‘r fennide mahārethlık kişi irdi.

(Şiir fenninde maharet sahibi kişiydi.)¹¹⁶

¹¹⁶ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 329.

(M.N.) (18)

Zulm u bed-nefslik cihetidin pâdişâh siyâsetiğe giriftâr bolup maqtûl boldı.

(Zulüm eden ve kötü kişilikli olması sebebiyle padişahın gazabına uğrayıp katledildi.)¹¹⁷

(M.N.) (72)

Isparanın tavâbi‘i Miḥan atlığ kentkâ kelip tüştü.

(Ispara 'ya bağlı olan Miḥan adlı köye gelip yerleştik.)

(B. F.) (159)

4.1.2.1.2.3. İsimden İsim Yapan -sIz Eki

-Ilg ekinin zıt anlamlısı olan -sIz eki, Eski Türkçe döneminden beri yaygın olarak kullanılan geldiği kelimeye sıfat fonksiyonu yükleyerek kendisinden sonra gelen ismin niteliğini geldiği nesnenin yoksunluğuna dayandırarak açıklar.

Rengsiz ḫalıñ irür ol ‘arız-ı dil-cû üze

Zeng ol yañlıg ki körgüzgey eşer közgü üze

(Sevgilinin yanağında görülen kir, sevgilinin yüzünü solgun gösterir. (Ancak) bu göz yanılsamasıdır. Sevgilinin yüzünde görülen leke (aslında) ayna üzerindedir.)

¹¹⁷ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 387.

(B.V.) (389)

Yârsız maḥzûn köñl dīvâne bolmay n'iylesün

Vāmık u Mecnûn kibi efsâne bolmay n'iylesün

(Yarsız, hüznünlü gönül divane olmayıp, Vamık ve Mecnun gibi efsane olmasın da ne yapsın?)

(H.B.D.) (155)

Sabrsız köñlüme baksam artadur 'ışk u cünûn

Nâ- tüvân cânımın körsem şevk ile derdi füzûn

(Sabırsız gönlüme baksam aşk ve delilik içindedir. Güçsüz canımı görsem derdin şevkiyle doludur.)

(H.B.D.) (155)

Rahmsız yârı kanın töküp tarahḥum kıлмағанını ve mihrsiz dil-dârı ḥālın körüp tebessüm kıлмағанını aytur.

(Merhametsiz yârinin, onun kanını döküp acımamasını ve vefasız sevgilisinin halini görüp gülümsemesini söyler.)¹¹⁸

(M.N.) (207)

¹¹⁸ Ali Şir Nevâî, a.g.e., s. 531.

4.1.2.1.2.4. İsimden İsim Yapan -ncI Eki

Türkçede işlek olarak kullanılan –ncI eki sayı isimleri yaparak eklendiği kelimedenden sonra gelen ismin niteliğini sayı- sıra- derece olarak açıklanmaktadır.

Törtünçi tabakadındur.

(Dördüncü tabakadandır (sınıftandır).)

(N.M.) (79)

Bu ikinci nawbat Samarqandnı alğanda ‘Ali Şer Beg tirig edi.

(Bu ikinci defa Semerkandı aldığında Ali Şir Bey hayattaydı.)

(B. F.) (175)

İkkinçi mecliste atı mezkūr boldı.

(Bunun adı ikinci bölümde geçti.)

(M.N.) (107)

Tördünçi qız Sultānım Begim edi.

(Dördüncü kız Sultanım Begim idi.)

(B. F.) (39)

4.1.2.1.2.5. İsimden İsim Yapan -cı Eki

Türk dilinin en işlek eklerinden biri olan -cı eki kalıcı isimler yapmasının yanı sıra sıfat görevli kelimelere gelerek kendisinden sonra gelen ismin niteliğini açıklamaya yarar.

Şibānī ol nigārının karakçı közlerin körse

Gehī cānga kıılır fitne gehī könlüm kuşın avlar

(Şibani o resim gibi güzel sevgilinin akıncı gözlerini görse bazen cana fitne-fesatlık yapar bazen gönlümün kuşunu avlar.)

(Ş.H.D.) (132)

4.1.3. Birleşik Sıfatlar

Taranan metinlerde birleşik sıfat kategorisine alabileceğimiz yalnızca *muntag* örneğine rastlanılmaktadır.

muntag – montag < monı teg < bo + n + ı

bo : isim tabanı

+n: zamir n'si

+ı: teklik üçüncü şahıs iyelik eki¹¹⁹

¹¹⁹Mehmet Ölmez, **Köktürkçe ve Uyğurca Dersleri**, İstanbul, Kesit Yay., 2017, s. 328.

Belādurlar maña ol köz bile zülf ü qad u kākül

Belālīg kūy édi kim uçradım mundağ belālarga

*(O göz ile saçlarının lüleleri, boyu ve kahkülü benim için beladırlar. Sevgilinin bulunduğu yer belalıydı ki bunun gibi belalara uğradım.)*¹²⁰

(B.H.T.D.) (110)

yüz maraž qaşdımdadur kim kördi mundağ haste kim

başıda ehl-i ‘azā dik iylegey gavgā maraž

(Yüz sıkıntı niyetimdedir, bunun gibi hastayı kim gördü. Ki başında baş sağlığı dileyenler gibi kavga sıkıntı eyleyecek.)

(H.B.D.) (103)

Mundağ muskit sözlärgä ne dey ham alğay edi.

(Bunun gibi düşük derecede olan sözlere ne diyecek de alacaktı.)

(B. H.) (555)

Mundağ uluğ vaqāyi‘ rüy bergändä ‘Umar - Sayx Mirzadın qalğan beglär ve yigitlär yaxşı katlanıp merdānā jānlar tarttılar.

(Bunun gibi büyük vakayı anlattığında Umar Sayh Mirza’dan gelen beyler ve gençler iyicene sayılarını arttırıp mertçe canlar aldılar.)

(B. F.) (35)

¹²⁰ Tekcan, **a.g.e.**, s. 110.

4.1.4. Kelime Gruplarından Oluşan Sıfatlar

Kelime grubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir.¹²¹ İncelenen eserlerde kelime gruplarından oluşan sıfatlar aşağıda yer almaktadır.

4.1.4.1. Sıfat Tamlamasından Oluşan Sıfatlar

Bir sıfat ve bir isim unsurundan oluşan bir kelime grubu olan sıfat tamlamaları kendisinden sonra gelen ismin sıfatı olarak kullanılabilirler.

Eğer bir katre derdiñ bolsa irdi

Ne da‘vālar kıılır irdiñ kıyāmāt

(Eğer bir damla sıkıntın olsaydı isyan ederek ne davalar açardın.)

(Ş.H.D.) (95)

Bir pāre qızıl kaneri Gwāliyārdın Āgra bāğlarığa keltürüp ektürtüm.

(Bir parça kıızıl kaneri Gvaliyardan Agra bağlarına getirip ektirdim.)

(B. H.) (727)

Bu şubhñın ay dostlar her türlü şafāsı bar

Hakkā ki kirek bolsa nefsiñni kıla çar çur

(Ey dostlar! Bu sabahın her türlü huzuru var. Hakka gerek olursa nefsinin çar çur eder.)

(Ş.H.D.) (137)

¹²¹ Ergin, a.g.e., s.374.

Anıñ işi mişli yoktur kıpkızıl altun işi

Sözi altun işi altun bir kızıl tağ eylemiş

(Onun işi gibi kıpkızıl altın işi yoktur. Sözü altın, işi altın bir kızıl dağ haline getirmiş.)

(Ş.H.D.) (151)

4.1.4.2. Tekrar Grubundan Oluşan Sıfatlar

Aynı cinsten iki kelimededen oluşan çoğunlukla aynı kelimenin yan yana gelmesiyle meydana gelen tekrar grupları, kendisinden sonra gelen ismi niteleyerek sıfat fonksiyonunda kullanılabilmektedir.

Oķun körünmes ise pāre pāre köñlüm ara

Ni tañ ki sîh körege kebāb irür hāyil

(Parça parça olmuş gönlümün içinde okun (sevgilinin bakışları) görünmezse buna şaşırılır mı ki (aşığın) yanmış gönlü demir şişi (bedenini) örtmeye engel olmaktadır.)

(B.V.) (294)

Vaşfin anıñ Hāk kıılur Qur'ān bile

Türlü türlü mu'cizātın ol kıılur

(Hak Teala onun görevini Kuran- ı Kerim ile göstermiştir. Kuran- ı Kerim türlü türlü mucizelerini anlatır.)

(Ş.H.D.) (68)

İkbāl mihri burcıdın sin kayda kildiñ köñlüme

Hoş hoş sözüñ beyhânıdın kim rāhat-ı cāndur maña

(Saadet, güneş burcundan geldi peki sen nereden benim gönlüme geldin. Hoş hoş sözlerini söyleyen kişi benim canımı rahatlatmıştır.)

(Ş.H.D.) (75)

Yana bir başı ve tumşuqı qara aq buzak dur.

(Yine bir başı ve tumşuğı kara ak buzağıdır.)

(B. H.) (603)

Bir- iki nawbat Malik Qāsim Muğul va ba‘zı yigitlär kemä bilä keçip az az kişi yaxşılar uruştılar.

((Onlar) Bir iki nöbet Malik Kasım Moğol ve bazı yiğitler gibi (oradan) geçip oldukça az kişi iyilerle savaştılar.)

(B. H.) (717)

Yıktı cān birle tenimni tır- i bārān- ı firāk

Veh ki kat kat yirdin ötti ol yağının ötkünü

(Can ile bedenimi ayrılık yağmurunun karanlığı ile yıktı. Kat kat yerden o düşmanın geçmesini sağladı, buna şaşırılır mı?)

(H.B.D.) (207)

Gālibā ‘ālamda yeti-sekiz raşad bēş bağlamaydurlar.

(Galiba kâinatta yedi sekiz gözlemden çok gözlem yapmamışlardır.)

(B. F.) (95)

4.1.4.3. Edat Grubundan Oluşan Sıfatlar

Bir isim unsuru ve bir son çekim edatından meydana gelen edat grupları, sıfat fonksiyonunda kullanıldığında bir başka ismin niteleyicisi olabilir.

Has kibi cismimğa hicrân şu‘lesi urduñ barıp

Berķ-ı âfet birle hâşâkimni köydürdüñ barıp

(Kendi bedenime ayrılık ateşini saçıp gittin, afet şimşegi ile çöpümü tutuşturup gittin.)

(F.K.) (60)

Boldı gül vaktı vü min hâr- ı gamıdın mübtelâ

Hicr otıdın lâle dik bağımda yüz dâğ-ı belâ

(Gül zamanı geldi fakat ben kederin yarasıyla müptelayım. Ayrılık ateşiyle lale gibi olan sinem yüz bela yarası içindedir.)

(H.B.D.) (54)

serv-i nâzım cilve kılmaz veh n’itey bustân ara

ol elif dik kâmeti hem yok buzulğan cân ara

(Şiirler yazdıran sevgili cilve yapmazsa buna şaşırılmaz, bağ içinde ne yapsın. O elif gibi boyu olan sevgili de bozulan can içinde de yok.)

(57) (H.B.D.)

Yüzün dik kamer yoktur kadın dik şecer yoktur

Şecer bolsa hem anda lebiñ dik şemer yoktur

(Yüzün gibi ay yoktur, boyun gibi ağaç yoktur. Ağaç olsa da dudağın gibi yemiş yoktur.)

(N.Ş.) (166)

Şîrîn lebidür kevşerî sözi “şarāben tahūr”

Yāhud anın dik gevherî kılmadı Hāk pākīze nūr

(Kevseri tatlı dudağıdır, sözü tahur¹²² şarabıdır. Veya Hak Teala onun gibi cevheri temiz nur yapmadı.)

(Ş.H.D.) (72)

Şeker dik lebiñ kildi ‘ışk ehlidin

Dimek şükr şîrîn şikāyet melîh

(Şeker gibi dudağın aşk ehlinden geldi. Şükür demek tatlı, şikayet etmek güzeldir.)

(F.K.) (108)

Titreben sîm-âb dik könlüm yiter cān ağzıma

Tünd yıl tahrîkidin her dem ki deryā çalçalur

¹²² Dini temizlikte kullanılan su.

(Civa gibi olan gönlüm titreyerek canım ağzıma ulaşır. Şiddetli rüzgâr esintisi her an denizi çalkalar.)

(G.S.) (149)

‘İsî demi dik rûh-efzâ tüşüptür.

(İsa nefesi gibi ruhu çoşturucu olmuştur.)¹²³

(M.N.) (206)

İçkeli gül-reng mey nergis misillig cāmı bar

Sūsenî ton birle ol kim serv dik endāmı bar

(Gül renkli şarabı içtiğinden beri nergis gibi kadehi var. Susen¹²⁴ gibi renkli tonlarıyla servi gibi sevgilinin endamı var.)

(F.K.) (185)

Bizge yoktur ‘âlem ehlinin cefādın özge iş

Her zamān yüz derd ü her dem yüz belādın özge iş

(Bize kâinat ehlinin eziyetinden başka iş yoktur. Her zaman yüz dert ve her an yüz beladan başka iş yoktur.)

(F.K.) (256)

hāl-i zārın sin kibi sultāndın ayru tüşkeli

¹²³ Ali Şîr Nevâî, **a.g.e.**, s. 530.

¹²⁴ Bir gül çeşidi.

yafrak ırmes gülge kim yüz til bile iyler edā

(Senin gibi sultandan ayrı kalalı inleyen hali gülün yaprağı olmaz ki (bunu) yüz dille anlatır.)

(H.B.D.) (55)

İlgim ayakdın kan yutup derdi bile vīrānedür

Könlüm bular guşşasıdın Mecnūn bigin dīvānedür

(Elim kadehten kan yutup (şarap içip) dert ile yıkılmıştır. Gönlüm bunların sıkıntısından Mecnun gibi divanedir.)

(Ş.H.D.) (107)

Ay köñül sin her niçe hem-dem boluban nitke-sin

Dilberimniñ hecridin gonca bigin kan yutka-sin

(Ey gönül! Sen her ne kadar dost olsan da ne yapacaksın, gönül alan sevgilimin ayrılığından gonca gibi kan yutacaksın.)

(Ş.H.D.) (220)

Çemen şāhidleri içre moğul-çin dig peri yoktur

Şibānnı ‘āciz eyledi firākıdın büt-i Kaşgar

(Yeryüzüne şahitlik edenlerin içinde Moğol ve Çindeki gibi güzeller yoktur. Kaşgar güzelinden ayrılmak Şiban Han'ı aciz etti.)

(Ş.H.D.) (140)

Āh nitey dostlar boldı Semerķand ırāk

Tiņri ķulı ķörmesün hīç munıñ dig firāk

(Ah, dostlar Semerkant'tan uzak oldu, ne yapacaklar? Tanrı'nın kulu hiç bunun gibi ayrılık görmesin.)

(Ş.H.D.) (162)

‘Āşık kibi hīç kişi cefā çıkmes imiş

Hīç kimse anıñ kibi belā çıkmes imiş

(Hiç kimse âşık gibi eziyet çekmezmiş. Hiç kimse onun gibi bela çözmezmiş.)

(Ş.H.D.) (294)

Aynı ni yañlığ saña nisbet kıılır kim ħüsn ara

Serv dik hem ķadd- i yok hem göl kibi ruĥsarı yok

(Servi gibi olan sevgili gibi hem boyu yok hem de gül gibi yanağı olan sevgili gibi yanağı yok.)

(H.B.D.) (113)

‘Ālemde yigit köp tapılır lık séniñ dék

Bī-rahm u cefā-cūy u dilāzār tapılmas

(Kâinatta yiğit çok bulunur ancak senin gibi acımasız, eziyet eden ve gönül kıran bulunmaz.)¹²⁵

(B.H.T.D.) (88)

Temür Begdin burun Temür Beg dek uluğ pādišāh Samarqandnı pāytaxt qılğan emästür.

(Temür Beg'den önce Temür Beg gibi ulu padişah Semerkant'ı başkent yapmıştır.)

(B. F.) (91)

Veh ni'tey gül- nār yanlıg lāleler nezzāresin

Min ki bir gül- ruḥ üçün bağırmda hicrān ḥārıdur

(Nar çiçeği gibi yanakları olan sevgilinin bakışını ne yapayım? Ki benim sinem bir gül yanaklı sevgili için ayrılık dikenidir.)

(H.B.D.) (79)

4.1.4.4. Sayı Grubundan Oluşan Sıfatlar

Büyük sayının küçük sayıdan önce gelmesiyle oluşturulan sayı grupları,¹²⁶ bir isimden önce gelerek sıfat fonksiyonunda ismi açıklayabilirler. Taranan metinlerde örneğine çok fazla rastlanmamakla beraber metinlerde genelde ilk küçük ikinci büyük sayıdan oluşan sıfat tamlamalarından oluşan sıfatlar yoğun olarak kullanılmaktadır.

¹²⁵ Tekcan, **a.g.e.**, s. 88.

¹²⁶ Ergin, **a.g.e.**, s.391.

Aña tanuḡ on sikiz miñ ‘ālemi

Andın oldı cümle ‘ālem mülketi

(On sekiz bin âlem ona tanıktır. Cümle âlem memleketi ondan oldu.)

(Ş.H.D.) (67)

Andijändın ğarb sarıġa yegirmä beş yıġaç yol dur.

(Endican’ın batı tarafına doğru yirmi beş ağaçlık mesefe, yol vardır.)

(B. F.) (7)

4.1.4.5. Partisip Grubundan Oluşan Sıfatlar

Bir partisip eki almış fiil ve kendisinden önce gelen unsurlardan meydana gelen partisip grubu, sıfat tamlamalarında sıfat unsuru olarak kullanılabilir. Bu dönem metinlerinde yaygın kullanılan partisip ekinin –gAn olduğu –mİş partisip ekinin ise –gAn partisip eki kadar yaygın kullanılmadığı tespit edilmiştir.

(M.N.) (124)

tîre köñlümde yüzün gerdimde derdin körġen il

ġam tünide ay u miñnet hālesini sormañız

(Karanlık gönlümde yüzünü, gerdanımda derdini gören el eziyet gecesinde ay ve dünya ışığını sormayınız.)

(H.B.D.) (95)

İy dir- siz kim Hüseynî için bimârdur

Lâle vü gül üzre yatğan ikki fettânın körün

(Ey Hüseyni için hasta diyen sizler lale ve gül üstüne yatan iki gönül alanı görün.)

(H.B.D.) (125)

Yâ tulû ‘ étken kuyaşîdür Mesîhâ üstide

Yâ kanât yapğan tezervîdür Süleymân başıda

(Ya Hz. İsa’nın başında doğan bir güneştir ya da Süleyman’ın başında kanat geren bir sülündür.)¹²⁷

(B.H.T.D.) (81)

âteşîn hil‘ at dime cismim üze iy dil-berim

kim irür ‘ışkır otı birle tutaşkan‘ peykerim

(Ey gönül alan sevgilim, ateşini bedenimin üzerine elbise görme. Peri yüzlü sevgilim, aşkının ateşi ile tutuşan kimdir?)

(H.B.D.) (140)

¹²⁷ Tekcan, **a.g.e.**, s. 81.

Kudretinden kılmamış iş yok turur

Barı anıñ kudretidür ol bilür

(Kudretinden yapılmamış iş yoktur. Onun hepsi kudretidir, o bilir.)

(Ş.H.D.) (67)

4.1.4.6. Ablatif Grubundan Oluşan Sıfatlar

Ablatif bir unsurla ondan sonra gelen bir isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur.¹²⁸ Bu grupta yapılan sıfatlar kendisinden sonra gelen isim unsurunu karşılaştırma, derecelendirme bağlamında açıklamaktadır. Taranan metinlerde örneği oldukça azdır.

Hecr şāmıdın karangurağ tün olğay mu ikin

Yā Rāb ol tündin halāş olğan kün olğay mu ikin

(Ayrılık akşamından daha karanlık (bir) gece olacak mı ki? Ya Rab o geceden kurtuluş olan gün olacak mı ki?)

(F.K.) (462)

Dirler ki anıñ üçün biş yüz beytdin artuğrak hicvi bar.

(Derler ki onun hakkında beş yüz beyitten fazla hiciv yazmış.)¹²⁹

(M.N.) (150)

¹²⁸ Ergin, **a.g.e.**, s.394.

¹²⁹ Ali ŞirNevâî, **a.g.e.**, s. 470.

4.1.5. Nispet Eki İle Oluşturulan Sıfatlar

Bağlılık, ilgi gibi anlamlara gelen nispet kelimesi, terimsel bağlamda dilbilgisinde ek kategorisinde kullanılmaktadır. Arapça ve Farsça kelimelere getirilen bu ek (-i) geldiği kelimeyi sıfat kategorisine geçirmektedir. Türkçenin tarihi dönemleri göz önünde bulundurulduğunda bu ekin özellikle Osmanlı Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesindeki kullanımı kadar yaygın olmamakla beraber Çağatay Türkçesinde de kullanıldığı bilinmektedir. Bu ek yaygın olarak memleket, aile, şehir, millet gibi isimlere getirilerek geldiği kelimenin sıfatlarını oluşturur. Anlam olarak Türkçedeki -li ekine karşılık gelmektedir.

Dilber-i nūşinlebī sīmīntenī sengīndilī

Nāzenīnī mehcebīnī servkaddī gül'izār

((Benim sevgilim) tatlı dudaklı bir dilber, gümüş tenli ve taş kalpli bir nazlı, ay gibi parlak alınlı, servi boylu ve gül yanaklıdır.)¹³⁰

(B.H.T.D.) (73)

Dil-i şāfī bile sipihr-i kerem

Kef-i kāfī bile şehāb-ı şehā

¹³⁰ Tekcan, **a.g.e.**, s. 73.

*(Saf gönül ile cömertlik göğü ve kıfayeti avuç ile de cömertlik bulutu!)*¹³¹

(B.H.T.D.) (140)

Parvārî tavuqı va qazı bisyar nolur.

(Peri gibi tavuğu ve kazı çok olsa ne olur.)

(B. F.) (99)

4.1.6. Adlaşmış Sıfat

Kelime türü bağlamında isim ve fiil kökenli sıfatlar çeşitli ekler alarak tekrardan isimleşebilirler. İsim kökenli sıfatlar çekim eklerini doğrudan alarak fiil kökenli sıfatlar ise çeşitli yapım eklerini alıp isimleştikten sonra tekrar çekim eki alarak isimleşebilirler. Taranan metinlerden hareketle bu isim çekim eklerin -lAr çokluk, -I iyelik ve -nI belirtme eki olduğu görülmüştür.

- Fiil kökenli sıfatların isimleşmesi:

Ança kan tökti közüm hicriñde iy kan tökküçi

İmdi köz açsam körer- min ‘âlemîdür kan ara

(Ey! Kan dökücü, ayrılığında gözümden o kadar kanlar aktı ki şimdi gözüümü açsam âlemi kanlar içinde görürüm.)

(H.B.D.) (56)

Bilmegenler aḥbāb min āvāre bolğan ḥālın

Kūyıda her yannı kılğan reng kanlardın bilin

¹³¹ Tekcan, **a.g.e.**, s. 140.

(Avare olan hali bilmeyenler benim dostlarımdır. Mahallenin her yanının kan rengi içinde kaldığını bilin.)

(H.B.D.) (123)

Qorğan eli qorğanın yaqınığa kelgänni qoymaslar edi.

(Korğan halkı korganın yanına gelenleri bırakmazlardı.)

(B. F.) (223)

- İsim kökenli sıfatların isimleşmesi

Kiçikreki Mîr Maḥdûm'dur.

(En küçüğü Mir Mahdum'dur.)

(M.N.) (7)

4.2. Fonksiyonuna Göre Sıfatlar

Sıfatlar fonksiyonları bağlamında incelendiğinde kendisinden sonra gelen ismi niteler ya da belirtir.

4.2.1. Niteleme Sıfatları

Niteleme sıfatları kendisinden sonra gelen ismin renk, biçim, boy, yapı, ağırlık vb. vasıflarını açıklar. Niteleme sıfatlarının bazıları kalıcı nesne isimleriyle bazıları fiilin geçici olan hareketini bildirmek için çeşitli partisip ekleriyle oluşturulan kalıcı nesne ismi olarak kullanılmayan geçici isimlerdir.¹³² Ayrıca niteleme sıfatları

¹³² Ergin, a.g.e., s. 247.

kendisinden sonra gelen ismin derecesini karşılaştırma, pekiştirme- kuvvetlendirme, küçültme gibi şekillerde gösterir.

4.2.1.1. Kalıcı Nesne İsmi Olarak Kullanılan Niteleme Sıfatları

Perīruḥum yene kanlıġ közümde kıldı maḳām

Ki ḥüsn ehliġa zībā durur maḳām- ı kızıl

*(Peri yanaklı sevgilim, yine kanlı gözümdede yer edindi ki güzellik ehline kıvıl makam süslüdür.)*¹³³

(B.H.T.D.) (101)

Muḫtarib könlüm ara ol yüz ḥayālī aylanur

Mevcluġ suda kıyaş ‘aksi niçük kim çayқанur

(Eziyetli gönlüm içinde o yüzün hayali parlar. Dalgalı suda güneşin yansıması neden çalkalanır.)

(B.V.) (136)

Oķun könlüme kirgeç katre қanlar aķtı kim körmіş

Nihāl andaķ kim anı tikkeç oķ bolġay şemer peydā

(Kırpiklerinin oku gönlüme girince damla kanlar akıtır ki fidan gibi sevgili öylece ona değince bile yemiş ortaya çıkar.)

¹³³ Tekcan, a.g.e., s. 101.

(F.K.) (37)

Bizin şeydā köñül bî-çāre bolmış

Melālet deştide āvāre bolmış

(Bizim deli gönlümüz çaresiz olmuş. Bıkkınlık ovasında aylak olmuş.)

(F.K.) (266)

Nevāiyā ni ‘aceb hānümānıñ olsa kara

Çu yāriñ oldı kara kaşlığ u kara közlüg

(Ey Nevâî, evin barkın kara olsa buna şaşırılır mı? Çünkü yarin kara kaşlı ve kara gözlü.)

(F.K.) (320)

Şabrdın yok mużtarib āvāre köñlümge eser

Ol şıfat kim deşt-peymā cismime ārāmdın

(Izdıraplı başıboş gönlüme sabırdan eser yok. O şıfat ki bedenime huzurdan ortaya çıkan sahradır.)

(F.K.) (481)

ni ‘acāyib hūy irür iy şūh-ı sîmîn-ber saña

kim niçe mihrine cān birsem imes bāver saña

(Ey gümüş bedenli şuh olan sevgili, sana ne acayip huydur ki güzelliğin için sana canımı versem buna inanmazsın.)

(H.B.D.) (53)

Sipihır sakfığa altun sütün bolur ey mäh

Demī ki çarhka çıksem gamıña şu‘le- i āh

(Ey ay (yüzlü sevgili)! Bir an gökyüzüne ah ateşi çeksem felek damına altın sütun olur.)

(N.Ş.) (526)

Yüzüñni kördüm ol çärtäg içinde

Açılmış tāze gül yafrağ içinde

(O çardak içinde yüzünü gördüm. Taze gül yaprak içinde açılmış.)

(Ş.H.D.) (77)

Ay ki ilginçdin kilür zinhār takşīr eyleme

Ehl-i dilni yahşı ünler birle āvāz eylemek

(Söyle ki elinden gelir asla kusurda bulunma. Gönül ehli feryad ile güzel seslenir.)

(Ş.H.D.) (171)

4.2.1.2. Geçici İsim Olarak Kullanılan Niteleme Sıfatları

Haste dillerğa ni cân alğucı yüzdür ol kim

Qālının kıldı tihî körgeç anı ehl-i kulüb

(O sevgili ki hasta gönüllerin (âşıkların) canını alan bir yüze sahiptir. Onu kalplerin sahibi olarak görünce bedenini boşalttı.)

(F.K.) (47)

tirlegen meh-veş yüzünün iyle lutfı bar kim

körmedük ol hüblük hergiz gül-i sır-âbda

(Dirilten ay gibi yüzünün öyle lütfu var ki onun gibi güzeli su dolu olan bahçede görmedik.)

(H.B.D.) (58)

bilmegen aḥbāb min āvāre bolğan ḥālin

kūyıda her yannı kılğan reng kanlardın bilin

(Benim başıboş halimi bilmeyen dostlar sevgilinin muhitinin her tarafının kırmızı kanlarla dolu olduğunu bilin.)

(H.B.D.) (123)

otluğ aḥvālimni körgen ḥalq köydi ser-be-ser

körmegenni hem işitkeç dāstānım örtedi

(Ateşli halimi gören halk baştan başa yandı. Görmeyen de bu hikayemi duyunca hikayem onları da yaktı.)

(H.B.D.) (192)

Pes ilāhın kulluğun kılmak kirek

Aña kulluk kıлмаған ölmek kirek

(Ancak İlah'a kulluk yapmak gerek. Ona kulluk etmeyenin ölmesi gerek.)

(Ş.H.D.) (67)

Kudretinden kılmamış iş yok turur

Barı anın kudretidür ol bilür

(Kudretinden yapılmamış iş yoktur. Hepsi onun kudretindedir, O (İlah) bilir.)

(Ş.H.D.) (67)

Ay vişâlinin şu'â'ı şaykal itken cân ara

Uşbu şu'ledür körüngen cümle-i insân ara

(Ey! Can içinde kavuşmanın parlaklığı, yanan kâinatın içindeki bu alevdir.)

(Ş.H.D.) (74)

4.2.1.3. Karşılaştırma Sıfatları

Sıfatlarda karşılaştırma komparatif eki olan -rAk ve ablatif eki olan -dIn ile yapılmaktadır. Bu yolla yapılan sıfatlar kendisinden sonra gelen ismin derecesini açıklamaktadır.

Ve yahşırak şî'leri bu cihetdin ber-ţaraf boldı.

(Ve güzel şiirleri bu sebepten yerle bir oldu.)

(M.N.) (22)

Hecr şāmıdın karangurak tün olğay mu ikin

Yā Rāb ol tündin ḥalāş olğan kün olğay mu ikin

(Ayrılık akşamından daha da karanlık (bir) gece olacak mı ki? Ya Rab o gecedен kurtuluş olan gün olacak mı ki?)

(F.K.) (462)

4.2.1.4. Sıfatlarda Pekiştirme

Bu dönem metinlerinden hareketle sıfatlarda pekiştirmenin ikilemelerle yapıldığı görülmektedir. Bu yolla yapılan sıfatlar, kendisinden sonra gelen ismin niteliğini daha yoğun olarak belirtmektedir.

nār dik köñlümni iylep çāk ma‘lūm iyle kim

kögsüm içre katre katre bağlağan қандur nihān

(Malum ateş gibi gönlümü yakmış, öyle ki o sevgili yüreğimi parça parça (edip) kanlar içinde bırakmıştır.)

(H.B.D.) (147)

Bu Şibānī hezli dip ‘ayb itmeñiz

Saņa birür türlü türlü bu ḥaber

(Bu Şeybani 'yi hicvederek kusurda bulunmayınız. O, sana türlü türlü haberler verir.)

(Ş.H.D.) (127)

Oķuķ körünmes ise p re p re k  l m ara

Ni taŗ ki s  h k rerge keb b irür   y l

(Parça parça olmuŗ gönlümün içinde okun (sevgilinin bakışları) görünmezse buna Ő       r mı ki (a      n) yanmış g  nl  demir Ő   i (bedenini)   rtmeye engel olmaktadır.)

(B.V.) (294)

4.2.2. Belirtme Sıfatları

Kendisinden sonra gelen ismi belirten sıfatlara belirtme sıfatları denir. Belirtme sıfatları niteleme sıfatlarında olduğu gibi bir nesnenin vasfını göstermezler onun yerine kendisinden sonra gelen nesneyi çeşitli yönlerden belirtirler. Bu belirtme fonksiyonu ya nesnenin adını işaret etme ya sayısını bildirme ya da nesneyi soru, belirsizlik Ő eklinde ifade etmektir. Bu bağlamda belirtme sıfatları nesneyi belirtme fonksiyonlarına göre dörde ayrılır.

4.2.2.1. İşaret Sıfatları

İşaret sıfatları, varlıkları işaret etmek üzere belirten kelimelerdir. Bu belirtme varlıkların bulundu ları yeri zamandaki, mek ndaki, tasavvurdaki uzaklık derecelerine göre işaret edilerek yapılır.¹³⁴

Bu yurtta ‘Abdul- Mal k Qor ı kim yeti- sekiz ay edi.

¹³⁴ Banguoğlu, a.g.e., 351.

(Bu ÷lkede Abdul Melik Korçı ki yedi - sekiz ay kaldı.)

(B. H.) (539)

ķāmetiñ servi bu ‘ālemde ķıyāmet bes durur

cilve birle bes yana her laħza salma rüsteħiz

(Servi gibi boyun bu âlemde zaten kıyamettir. Ayrıca servi gibi olan boyunu yine cilve ile bir an bile kıyamet kadar salma.)

(H.B.D.) (93)

Bu çemen ehliĝa iy b÷lb÷l muķayyed bolma köp

Kim şabāĝa seyr yoktur dāyim ü gülge şebāt

(Ey b÷lb÷l! Bu çimen ehline çok bağlanma ki sabah rüzgârı sürekli esmez ve gül daima var olmaz.)

(H.B.D.) (65)

Bu firāk u uşbu hicrān otına örtenmedim

Bu közümge neyleyin kim eşkdin tökmiş maña

(Bu ayrılık ve ayrılık acısı ateşiyile yanmadım. Bu gözüme ne yapayım ki gözlerinden yaşlar dökmüş.)

(Ş.H.D.) (75)

Bu tümānāttı degāndür.

(Bu ordu diyendir.)

(B. F.) (101)

ĖarĖa- min k  z merdumi dik   an yaşım seyl-   b  ġa

  h kim fery  d  ma yitmes bu k  n bir    in  

(G  z bebeġi gibi kanlı g  zya  larımla dolu su selinde boġuldum. Ah! Bugün tanıdık biri feryad  ma ulaşmaz.)

(H.B.D.) (54)

Uşbu   fatlar  d  n h    nime anda   almadı.

(Bu sıfatlardan onda hiçbir şey kalmadı.)

(M.N.) (176)

Balki bu kalm  kdin ġara   o  bu eg  nd  r.

(Belki bu kalmaktan maksat bu yaptıġıdır.)

(77) (B. F.)

Ol kiçe an  ġ a    b  d  n niçe kişi t    k  rdiler.

(O gece onun ashabından nice ki  şiler rüya gördüler.)

(N.M.) (61)

Ol ki   i kim tawbada muv  faqat qılıp edi.

(O ki   i ki t  vbesine uygun davranmıştı.)

(B. H.) (671)

G  h ġalt  ndur yaşım g  h uy  kuda b  m  r k  z

Yok ta‘accüb k  z yaşım ġalt  n u ol uy  kuda mest

(Gözyaşım bazen damla damladır bazen göz(üm) uykudayken hastadır. Gözyaşımın damla damla olmasına ve uykuda sarhoş olmasına şaşırılmaz.)

(H.B.D.) (70)

Oşol fırsatta Canderī Sānganing eligigä tüşär.

(O fırsatta Canderi Sangın'ın eline tüşer.)

(B. H.) (711)

Ta‘ālā-llāh bu ne yüzdür yanağı şu‘lesi cevher

Uşol cevherni saklaptur iki saçı bolup ejder

(Allah Allah bu ne yüzdür, yanağının ısıltısı cevher. Bu cevheri iki saçı ejder olup saklamıştır.)

(139) (Ş.H.D.)

Ay maña secde-gehī ol qaşlarıñ mihrābıdur

Bu köñül kuşın tutarğa şol közüñ şayyādıdır

(Ey, benim için secde yeri o kaşlarının arasında kalan kısımdır. Bu gönül kuşunu tutmak için şu gözüñ avcıdır.)

(126) (Ş.H.D.)

4.2.2.2. Sayı Sıfatları

Sayı sıfatları varlıkları sayı, sıra, topluluk vb. yönlerden belirten kelimelerdir. Bu sıfatlar işlevleri bakımından değerlendirildiğinde çeşitlilik göstermektedir. Sayı sıfatlarının çeşitleri aşağıda yer almaktadır.

4.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları

Nesnelerin sayısını gösteren sıfatlara asıl sayı sıfatları denir. Bu sıfatlar aslında sayı isimlerinden oluşmaktadır.

Yeti pāre qaşabası bar.

(Yedi tane kasabası var.)

(B. F.) (3)

ay yüzün taklidiğa nakkaş-ı çin her dem çike

yüz raqam lîkin birin yüzdin nümû-dâr iylemes

(Ay yüzünü taklit etmek için nakkaş her zaman yüz kez çizer. Ancak birini bile yüzüne benzetemez.)

(H.B.D.) (99)

La‘l-i cān-bāhşî mēni tebḥāle mecrūḥ étküçe

Yüz cerāḥat cān-ı efgārımda bolğay kâşkî

(Sevgilin can bağışlayan dudağı, beni yaraladıkça yaralı yüreğimde keşke yüz yara daha açsa idi.)¹³⁵

¹³⁵ Tekcan, **a.g.e.**, s. 78.

(B.H.T.D.) (78)

Ana tanuḡ on sîkiz mîḡ ‘âlemi

Andın oldı cümle ‘âlem mülketi

(On sekiz bin âlem ona tanıktır. Bütün kâinat ondan oldu.)

(Ş.H.D.) (67)

Boldı yaḡîn zuhūr-ı kıyâmet ki boldılar

İkki ḡazāl égeç iki şayyād közleriḡ

*(Kıyametin ortaya çıkması kesinleşmiş olmalı ki iki ceylanken iki avcı oldu gözlerin.)*¹³⁶

(B.H.T.D.) (131)

ikki kişi ki ḡavm uluḡları irdiler.

(İki kişi kavmin önde gelenlerindendi.)

(N.M.) (130)

‘İşk cāmıdın bolup- sin iy Ḥüseynī asru mest

Ḥüsnidin ger behre tapmaḡ isteseḡ bir dem ayıl

(Ey Hüseyini! Aşk kadehinden çok mest olmuştur. Eğer güzelliğinden nasiplenmek istersen bir kez ayıl.)

¹³⁶ Tekcan, a.g.e., s. 131.

(H.B.D.) (131)

Mundak büzürgvār-i ‘ālī-mikdār Bahāristān atlıg kitābıda kim sikkiz ravza açıp /-dur.

(Böylesine ulu payeli yüce kişi, Bahāristān adlı kitabında, sekiz ravza ravza açmıştır.)¹³⁷

(M.N.) (4)

On ğazel, belki artuğ aytur irmiş.

(On gazel belki daha fazla söylemiştir.)

(M.N.) (184)

Yüz min hān u hākānnı bu cüzvī muhtaşarda yığıştursa mu bolur.

(Yüz bin han ve hakanı bu küçük muhtasarda toplamak mümkün olur mu?)¹³⁸

(M.N.) (203)

Andijāndın ğarb sarığa yegirmā beş yıgaç yol dur.

(Endican’ın batı tarafına doğru yirmi beş ağaçlık mesefe, yol vardır.)

(B. F.) (7)

¹³⁷ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 314.

¹³⁸ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 525.

4.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarına –ncI eki getirilerek varlıkların derecelerini bildiren sıfatlara sıra sayı sıfatları denir.

İkkinçi tabağadındur.

(İkinci kısımdandır.)

(N.M.) (63)

Bu ikinci nawbat Samarqandnı alğanda ‘Ali Şer Beg tirig edi.

(Bu ikinci nöbet, Semerkant’ı alan Ali Şir Bey zamanındaydı.)

(B. F.) (175)

İkkinçi mecliste atı mezkūr boldı.

(İkinci meclisin adı zikredilmiştir.)

(M.N.) (107)

Tördünçi qız Sulţānım Begim edi.

(Dördüncü kız Sultanım Begim idi.)

(B. F.) (39)

4.2.2.2.3. Kesir Sayı Sıfatları

Nesnelerin parçalarını belirten, kesirli sayılarla ifade edilen sıfatlara kesir sayı sıfatları denir. İncelenen metinlerden hareketle kullanımı yaygın değildir.

Bir yarım yıl iki yıl yılga yavuşğa padişahlıq qıldı.

(İki buçuk yıla yakın halka padişahlık yaptı.)

(B. F.) (103)

Ertä andın köçüp yarım yolda Āsāyiş kemäsigä kirdim.

(Yolun yarısındanayken oradan ayrılıp Asayiş gibi olan bir yere girdim.)

(B. H.) (797)

4.2.2.3. Soru Sıfatları

Nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlara soru sıfatları denir. Soru sıfatları *kaysı, ne, nice* gibi soru isimlerinden oluşmaktadır.

Bağkaç ol kätilğa saldı başıma tığ üzre tığ

Allāh Allāh ni belālar başıma kiltürdi köz

(O katile bakınca başıma kılıç üzerine kılıç salladı. Allah Allah bu göz başıma ne belalar getirdi.)

(F.K.) (219)

Servî ki luţf bâğıda nâzûk nihālî bar

Nâzûk nihālının né belâ i‘tidālî bar

(Lütuf bağındaki bir servinin nazik bir fidanı var, nazik fidanının çok belalı yumuşaklığı var.)¹³⁹

(B.H.T.D.) (117)

Bayram né söz durur ki sêni yâd kıılmağay

Ger yâd éylediñ anı vü ger yâd kıılmağı

(Bayram ne sözdür ki seni hatırlamayacak, eğer onu insan da anmasan da.)¹⁴⁰

(B.H.T.D.) (130)

Mundaq maħallda xud ne ħisab ilâ madad qılğaylar?

(Bunun gibi mahallelerde nasıl hesaplar yaparak nasıl miğfer kullanarak yardım edecekler?)

(B. F.) (189)

Kaysı kuş kim bu temennâ zāhir itkey istegey

Has öyin âteş-geh otı birle vîrân iylemek

¹³⁹ Tekcan, **a.g.e.**, s. 117.

¹⁴⁰ Tekcan, **a.g.e.**, s. 130.

(Hangi kuş bu dilekle ortaya çıkmak isteyecek. Kendi ateşini ateş yerindeki ateş ile harap etmek isteyecek.)

(F.K.) (319)

Kaysı gül bezmi ki suğa yoksa yılge barmadı

Bu çemende tā bulut saḳḳā şabā ferrāş irür

(Hangi gül meclisidir o, ne suya ne de yele ulaşmadı. Yeryüzünde bulut oluncaya dek sakalar sabah yelinin hizmetçisi olur.)

(G.S.) (134)

Kaysı bir töhmet ki bizge kılmadı nisbet raḳīb

Kaysı birni kim işitkeç kılmadı ḥabīb bāver ḥabīb

(Hangi suç ki bize nispeten rakip bulmadı. Hangi birini ki işitince dosdoğru dost bulmadı.)

(N.Ş.) (49)

Didim alarnıñ maḥalı kaysı aḥvāldındur?

(Dedim onların yeri hangi taraftandır.)

(N.M.) (73)

4.2.2.4. Belirsizlik Sıfatları

Nesnelerin özelliklerini belirsizlik yoluyla kabataslak belirten sıfatlara belirsizlik sıfatları denir.

Emtārda her katre közi hüsnuñe nāzır

Eşcārda her berg tili hamdıña gūyā

(Yağmurun her damlası güzelliğine işaret. Ağaçların her yaprağı onun övgüsünü dile getirir.)¹⁴¹

(B.H.T.D.) (63)

Har nečā yosunluğ sözlär aytıp man‘ qılurlar.

(Her ne şekilde sözler söylemişler de engellemişlerdir.)

(B. H.) (549)

Közge dir- men sürme kılğay- min ayağı tofrağın

Ol ki köz açğaç sinin yüzünni körgey her şabāh

(O “Ben ayağının toprağını gözüme sürme olarak çekeceğim.” der. Böylelikle ki o her sabah gözünü açınca senin yüzünü görecek.)

(H.B.D.) (74)

Nazmlardın her sınıf şi‘rde mahāretlīg kişidür.

(Nazımda ve her türlü şiirde maharetli kişidir.)¹⁴²

(M.N.) (187)

Ger bir belā marazdın édi zār cismime

¹⁴¹ Tekcan, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁴² Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 509.

Cānımğa yüz belā édi tapmay vişālini

(Eğer zayıf bedenime hastalıktan bir bela varsa kavuşamadığım için canım yüzlerce bela içine düşmüştü.)¹⁴³

(B.H.T.D.) (86)

Hicridin bu dem maña devrānda yüz āşüb irür

Āh kim tapmas min ol āşüb- ı devrāndın haber

(Ayrılığından dolayı bu zaman bana felekte yüz kargaşa ile doludur. Ah ki o devranın karmaşasından haber bulmam.)

(H.B.D.) (89)

Yüz gam u derd içre qaldı hicr ara veh haste cān

Bir qadem başqay mu dip bu külbe- i aḥzānığa

(Hüzün kulübeme bir zaman ayak basacak mı diyerek hasta can ayrılığında yüz keder ve dert içinde kalmıştır.)

(H.B.D.) (172)

Bir niçe varaq bitilgey.

(Birkaç yaprak yazılmıştır.)

(M.N.) (5)

Bir zamān ayrılma aḥbāb-ı nikū-fercāmdın

¹⁴³ Tekcan, **a.g.e.**, s. 86.

Kim ürür âhîr cüdâlıg dehr-i bed-fercâm ara

(Bir zaman sonunun iyi olduğu dosttan ayrılma ki sonunda kötü sonu olan dünya vardır.)

(F.K.) (24)

Ma'lûm imes ki bîr kitâbda sığar mu, yâ yok.

(Bir kitaba sığıp sığmayacağı belli değildir.)¹⁴⁴

(M.N.) (9)

Ėam tûni kan yığlarımınî miñnetin köñlüm bilür

Gerçi közümge körünmes munça hûnpālâylıg

(Gerçi gözüme bunca kan dökme görünmezse de gam gecesinde kanlı yaş dökmemin sıkıntısını gönlüm bilir.)¹⁴⁵

(B.H.T.D.) (106)

Munça derd ü ğuşşadın mahlaş tapar yir istesen

İy Nevâyî bil ki ol yir külbe-i ħammârdur

(Ey Nevâî! Bunca dert ve kederden kurtuluşa erecek yer bulmak istersen orasının şarap kulübesi olduğunu bil.)

(F.K.) (184)

Alımızda heç kişi qalmadı.

¹⁴⁴ Ali Şîr Nevâî, **a.g.e.**, s. 230.

¹⁴⁵ Tekcan, **a.g.e.**, s. 106.

(Önümüzde hiç kimse kalmadı.)

(B. F.) (181)

kimge kim birdim köñül veh düşmen-i cāndur maña

bolmasun hîç kimge min dik ‘ışk ara sūz u güdāz

(Kime gönül verdiysem canıma düşmandır vah! Hiç kimse benim gibi aşk içinde yanıp erimemiştir.)

(H.B.D.) (91)

Ammā hîç kıysı ol Hāzret’çe ayta almadılar.

(Ancak hiçbiri o Hazret kadar güzel söyleyemedi.)¹⁴⁶

(M.N.) (222)

Ménçe hicrān ibtilāsı hîç maḥzūn körmedi

Ança kördüm belā deştinde Mecnūn körmedi

(Hiçbir dertli, benim gibi ayrılık acısı çekenı görmedi. Bela çölünde çektiklerim de Mecnun’un başına gelmedi.)¹⁴⁷

(B.H.T.D.) (154)

Barça il anı müselleḡ tutar irdiler.

(Herkes onun üstünlüğünü kabul ederdi.)¹⁴⁸

(M.N.) (14)

¹⁴⁶ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 546.

¹⁴⁷ Tekcan, **a.g.e.**, s. 154.

¹⁴⁸ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 326.

Ol kuyaş kim ay yüziniñ devride kiymiş kırān

Barça meh- veşler arasında irür şāhib- i kırān

(O güneş ki ay yüzünün çevresinde dönerken iki yıldız birleşmiş. Bu yüzden bütün ay yüzlüler arasında o bahtiyar olmuş.)

(H.B.D.) (147)

ol kuyaş kim ay yüziniñ devride kiymiş kırān

barça meh-veşler arasında irür şāhib- kırān

(O güneş ki ay yüzünün devrinde bir araya gelmiş. Bütün ay yüzlü güzeller arasında o önde gelendir.)

(H.B.D.) (149)

Ve köp hadīşī bar.

(Ve çok hadisi var.)

(N.M.) (72)

Niçe kişini müvekkil kıldılar.

(Birçok kişiyi vekil yaptılar.)

(N.M.) (130)

Hamse muḳābeleside niçe meşnevī aytıpdur.

(Hamse tarzında pek çok mesnevi yazmıştır.)¹⁴⁹

¹⁴⁹ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 331.

(M.N.) (19)

Neçä kündin song kengäşip sözni munga qärar berildi.

(Nice günler tartışılıp sonra bu söze karar verildi.)

(B. F.) (145)

Tamuğ otı bu yañlıg tız ikin mü ey köñül yāhūd

Aña munça hāralet şu'le- i fūrkatdin irkin mü

(Ey gönül, cehennem ateşi bu kadar hızlı mı yahut ona bunca hararet ayrılığının ateşinden mi?)

(N.Ş.) (512)

Gerçi kâfir bütmes irdi bir niçe mu'ciz körüp

Āh uşol cāhilleriñ haqqında kıldıñ aynı şağ

(Eğer kâfir birçok mucizeni görse tapmazdı. Ah şu cahillere (mucizelerini anlasınlar diye) ses çıkardın.)

(Ş.H.D.) (71)

İlāhī irür birligiñ āşikārā

Kamuğ derdlerğa sin oğ sin müdārā

(İlahi vahdetin açıktır. Bütün dertlere yalnızca sen refah verirsin.)

(Ş.H.D.) (72)

Barça güller arasında ne gül-endām eylediñ

Gül-būy (u) gül-çehreler içinde hoş-nām eylediñ

(Bütün güller arasında gül gibi endamınla parladın. Gül kokulu ve gül yüzlüler içinde güzel namlı oldun.)

(Ş.H.D.) (168)

Ba‘zı tātūslarınqı quyrıqı birār qulaç bolur.

(Bazı tavuklarının kuyruğu birer kulaçtır.)

(B. H.) (595)

Ba‘zı yārānlar mütāyibe yüzidin Mevlānā’ğa dirler kim qadīmī hoş tab‘lardın- siz.

(Bazı dostlar latife kabilinden Mevlana ’ya “ Hoş tabiatlı eskilerdensiniz.” derler.)¹⁵⁰

(M.N.) (134)

Ekser mütēdāvilātın kördi.

(Birçok yapılmakta olan işleri gördü.)¹⁵¹

(M.N.) (79)

Barı qızlardın uluğ Xānzāda Begim erdi.

(Bütün kızlardan büyüğü Hanzada Begim idi.)

(B. F.) (17)

¹⁵⁰ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 454.

¹⁵¹ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 396.

Yanıp Yār Yaylağ tüşkändä Sultān ‘Alī Mīrzā az kişi bilä Samarqanddın ıǵlap Xān Mīrzā bilä Muğul çeriginin üstigä yetär.

(Dönüp Yar Yaylağa’a yerleştiğinde Sultan Ali Mirza az kişi ile Semerkant’tan gönderilip Han Mirza ile Moğol askerinin üstüne yatar.)

(B. F.) (157)

Xayli ğarābatı bar dur.

(Pek çok tuhaflıkları vardır.)

(B. K.) (279)

4.3. Alıntı Sözcüklerden Oluşan Sıfatlar

İncelenen Çağatay Türkçesi eserlerinde Arapça ve Farsça kökenli sıfatların kullanıldığı görülmektedir. Farsça kökenli sıfatlar çoğunlukla Farsça tamlama ve birleşik sıfat şeklindedir.

4.3.1. Arapça Kökenli Sıfatlar

Anıñ hem mülāyim tab‘ı bar.

(Onun yumuşak huylu tabiatı var.)

(M.N.) (113)

Mużtarib köñlüm ara ol yüz hayāli aylanur

Mevcluğ suda kıyaş ‘aksi niçük kim çayқанur

(Istırapla dolu gönlümün içi, o sevgilinin yüzünün hayali ile parlar. Dalgalı suda güneşin yansıması neden çalkalanır.)

(B.V.) (136)

Oķun ķönlüme kirgeç katre ķanlar aķtı kim ķörmüş

Nihāl andaķ kim anı tikkeç oķ bolğay şemer peydā

(Kirpiklerinin oku gönlüme girince damla kanlar akıtır ki fidan gibi sevgili öylece ona değince bile yemiş ortaya çıkar.)

(F.K.) (37)

Atası fāzıl ķişı irdi

(Babası faziletli biriydi.)

(N.M.) (209)

4.3.2. Farsça Kökenli Sıfatlar

4.3.2.1. Farsça Türemiş Kelimelerin Sıfat Olarak Kullanılması

Farsçada kelime türetmeleri Türkçede olduğu gibi eklerle yapılır. Farsçanın Türkçeden farkı eklerin sadece kelimelerin sonlarına değil önüne de getirilmesidir. Buna bağlı olarak ekler kelimenin önüne ve sonuna eklenmeleriyle önek ve sonek diye ikiye ayrılır.

4.3.2.1.1. Sonekle Türemiş Kelimelerin Sıfat Olarak Kullanımı

-gīn eki: -II ekinin anlamını vererek kelimeleri sıfat yapar.

Fürķatiñdin yoķ idi cismim de cān cānımda tāb

Közde ĥūn-āb irdi vü gam- gīn ķöñülde pīç ü tāb

(Ayrılığından dolayı bedenimde can canımda güç yoktu, gözüm kanla doluydu ve kederli gönlüm de sıkıntı ve endişe içindeydi.)

(H.B.D.) (59)

Yok ki min dik ârzüsindâ besî gam- gîn karı

Belki yüz min minçe derd- i 'ışkıda maḥzûn yigit

(Benim gibi sevgilinin arzusunda olan oldukça gamlı yaşlı kişi yoktur. Belki benim gibi aşkının derdiyle hüznlenmiş yüz bin genç vardır.)

(H.B.D.) (67)

-gün eki: Renk bildiren kelimelerde kullanılarak sıfatlar yapılır.

Sâkiyâ bir la'l- gün leb şevkıdın âşüfte- min

Tut leb-a- leb cām-ı yâkûtığa salıp la'l-ı nâb

(Ey sâki! Bir kırmızı renkli dudağın arzusundan perişanım. Saf dudağını ağzına kadar dolu yakut renkli kadehe götürüp tut.)

(H.B.D.) (61)

Bardur ol şeb- gün libâs içre perî yâ âdemî

Yâ meger kim köz karasında irür köz merdümü

(O gece renkli (siyah) elbise içinde ya peri ya insan vardır. Meğerki gözbebeği gözün karasındaymış.)

(H.B.D.) (197)

Körünür gülgün per ol serv- i hırāmân başıda

Yā nümāyāndur şafak hırşīd- i tībān başıda

*(Gül renkli tüy o salınarak yürüyen sevgilinin başında görünür. Ya da şafak parlayan güneşin başında görünendir.)*¹⁵²

(B.H.T.D.) (81)

Körgeli sin zülfi mey- gūn közleri mestāneni

Örtedi ‘ışkının otı āhīr min- i dīvāneni

(Saçları, şarap renkli gözleri beni mest ettiğinden beri aşkının ateşi sonunda beni divane etti.)

(H.B.D.) (199)

-veş eki: “gibi” anlamında benzetme bildiren kelimelerde kullanılarak sıfatlar oluşturulur.

Nedīm-veş ve hezzāl kişi irmiş.

*(Dost canlısı ve alaycı bir kişi imiş.)*¹⁵³

(M.N.) (23)

Hoş-ṭab‘ müslimān-veş kişi irdi.

(Hoş tabiatlı müslüman kişiydi.)

¹⁵² Tekcan, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁵³ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 335.

(M.N.) (45)

Abdāl-veş kişi irdi.

(Abdal tavırlı kişiydi.)¹⁵⁴

(M.N.) (54)

Dervīş-veş yigitdür.

(Derviş mizaçlı kişidir.)¹⁵⁵

(M.N.) (119)

-mend eki: -IU ekinin anlamını vererek kelimeleri sıfat yapar.

Hoş-muhāvere ve hoş-hulķ ve hoş-ṭab‘ ve derd-mend yigit irdi.

(Hoş sözlü, hoş yaratılışlı ve dertli genç idi.)¹⁵⁶

(M.N.) (73)

- āne eki: Benzetme bildiren kelimelerde kullanılarak kelimeleri sıfat yapar.

Agarçi mardāna kişi edi, serdālıqı mardānalıqı dek emäs edi. *(Mert kişi olsa da komutanlığı mert kişiliği gibi değildi.)*

¹⁵⁴ Ali ŞirNevâî, **a.g.e.**, s. 368.

¹⁵⁵ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 437.

¹⁵⁶ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 387.

(B. F.) (43)

4.3.2.1.2. Önekle Türemiş Kelimelerin Sıfat Olarak Kullanımı

bî: -sİz ekinin anlamlarını vererek kelimeni olumsuzlaştırarak sıfat fonksiyonuna getirir.

İmdi kim boldum giriftārıñ tümen miñ nāz ile

Bî- vefālîk resm ü āyinini kıldıñ āşikār

(Şimdi bin naz ile müptela oldum. Vefasızlık resmini ve âdetini aşikâr ettin.)

(H.B.D.) (86)

İy Hüseynî bî- vefālarga köñülñi birmegil

Çün vefālîk yār taptıñ söz dimeñ cān üstine

(Ey Hüseyni! Vefasızlara gönül verme. Çünkü “vefalı yar buldun” sözünü sevgilinin üstüne söyleme.)

(H.B.D.) (183)

Mén zār-ı bîkarārğa rahim ét ki muttaşıl

‘İşkıñda bîkarār u firākıñda zār-mén

(Benim gibi kararsız zavallıya merhamet et çünkü daima senin aşkında kararsız ve ayrılığın sebebi ile de perişanım.)¹⁵⁷

(B.H.T.D.) (95)

¹⁵⁷ Tekcan, a.g.e., s. 95.

Öz zamānının bī-nazīri irdi.

(Kendi zamanının eşsiz kişisiydi.)¹⁵⁸

(M.N.) (11)

nā: -sIz ekinin anlamlarını vererek kelimeni olumsuzlaştırarak sıfat fonksiyonuna getirir.

Nā- tüvān köñlüm közi yanlıg idi bimār u mest

Zülfı dik imdi perīṣān- rüzgār olmuş n’itey

(Güçsüz gönlümün gözü hasta ve sarhoş olmuş gibiydi. Şimdi saçları perişan eden rüzgâr gibi olmuş.)

(H.B.D.) (188)

sözleri ol kâ’ide ve tertībde nā-ma’lūm üçün şikeste hātırğa ve sınıx köñülge kildi.

(Sözleri o kaide ve tertipte bilinmez olduğu için üzgün hatıra ve kırık gönle gelirdi.)

(M.N.) (5)

Tîg-ı hecrinidin irür yüz yara nā-şād köñül

Kılsa tañ yok ol ağızlar bile feryād köñül

¹⁵⁸ Ali Şir Nevâî, **a.g.e.**, s. 322.

(Mutsuz olan gönül, ayrılık oklarından yüz yara içindedir. Gönül o ağızlarla feryat etse buna şaşırılmaz.)

(F.K.) (380)

4.3.2.2. Farsça Birleşik Sıfatlarla Oluşturulan Sıfatlar

Farsça birleşik sıfatlar, isim ve sıfat tamlamalarında yapılan değişikliklerle veya sıfat-fiiller ile yapılmaktadır.¹⁵⁹

4.3.2.2.1. İsim ve Sıfat Tamlamalarıyla Oluşturulan Birleşik Sıfatlardan Yapılan Sıfatlar

- Farsça isim tamlamalarında tamlayan ile tamlananın yer değiştirmesi ve izafet kesresisinin kaldırılması oluşturulan sıfatlar:

könlüme gamdın burun hūn-āb içürdi derd-i ‘ışk

hasteğa şerbet içürgen dik gızasıdın burun

(Aşk derdi, gıdasından önce hastaya şerbet içirdiği gibi gönlüme sıkıntıdan önce de kanlı su içirirdi.)

(H.B.D.) (154)

- Farsça isim tamlamalarındaki izafet kesresisinin kaldırılması ile daha çok benzetme bildiren isim tamlamalarından oluşan sıfatlar:

İltifâtın iy şanem dil- hastelerniñ katlidür

¹⁵⁹ Hüseyin Güftâ, **Açıklamalı ve Uygulamalı Osmanlı Türkçesi**, 4. Baskı, Ankara, Pegem Akademi, 2018, s. 358- 361.

Niçe bolğay- sin min- i dil- hastega bî- iltifât

(Ey put gibi olan sevgili! İltifatların hasta olan gönüller için katledicidir. Hasta olan gönlüme iltifatsızlık nasıl olacak?)

(H.B.D.) (65)

Kılmağay men‘- i cünûmun ‘ışk ara köygen kişi

Kim mini divâne kılğan bir perî- ruhsâr irür

(Aşk içinde yanan kişi deliliğimin reddetmeyecek ki beni divane eden peri yüzlü sevgilidir.)

(H.B.D.) (81)

4.3.2.2.2. Sıfat-Fiillerle Yapılan Birleşik Sıfatlardan Oluşturulan Sıfatlar

Bu grupta yer alan sıfatlar emir (hal-geniş zaman) gövdesiyle yapılmaktadır. Farsça birleşik sıfatlarda en çok kullanılan bu yöntemdir ve ism- i f ā‘il anlamında sıfatlar yapar.

Dür-feşân yâkûtıdın gevher-şinâs oldu hacil

Dimedi hergiz yana yâkût-ı ahmerdin hadîs

(İnci saçan yakuttan cevherden anlayan (kuyumcu) utancından kimsenin yüzüne bakamadı. Asla demedi ki kırmızı yakut altından meydana geldi.)

(Ş.H.D.) (97)

Ay seher kuşu kil imdi gevher-efşân sözlegil

Bülbülü dem-sâz itip-sin ahmer-efşân sözlegil

(Ey seher kuşu şimdi gel, saçılmış cevherleri söyle. Bülbülü sohbet eden yapmışsın, saçılmış kırmızılar söyle.)

(Ş.H.D.) (176)

Algalı şeydā köñülñi bir kıadd-i ra'nā yigit

Körmedim hüsn ehli içre hüsn- i rūh- efzā yigit

(Bir servi boylu sevgili, divane gönlü aldığından beri güzellik ehlinin içinde ruha hoş gelen bir sevgili görmedim.)

(H.B.D.) (66)

Niçe kim kördüğ cefā mihriñni efzūn iylediñ

İy Hüseyñi yok turur 'ālemde sin dik 'ışk- bāz

(Eziyet güneşini ne kadar gördün de büyüledin. Ey Hüseyñi! Felekte senin gibi aşk oyunu oynayan yoktur.)

(H.B.D.) (91)

Hūn- feşān közümde kıaddiniñ hāyali bütkele

Cūy- bār eṭrāfıda serv- i revānımdur miniñ

(Kan saçan gözümde boyunun hayaline tapalı benim salınarak yürüyen sevgilim ırmak kenarındadır.)

(H.B.D.) (121)

Niçe dirsin kim Hüseyñi kalmadı cānıñ siniñ

İy naşihat- gū n'itey bu yārsız cānımnı min

(Hüseyni senin canın kalmadı ne dersin? Ey nasihat veren! Yârsız bu canımı ben ne yapayım?)

(H.B.D.) (160)

Türkî-gūy irdi.

(Türkçe şiir söylerdi.)

(M.N.) (69)

4.3.2.3. Farsça Tekrarlarla Yapılan Birleşik İsimlerin Sıfat Olarak Kullanılması

Aynı iki kelimenin arasına -be-, -ā- gibi Farsça öneklerin getirilmesiyle oluşturulur.

Vaşfını kim aysa bolmas reng-be-reng gülzârı bar

Lâledin sor kim neçün bağıra tırnağ eylemiş

(Renkli gül bahçesi olan vasıflarını söylemezse neden bağrını yaraladığını laleden sor.)

(Ş.H.D.) (151)

Min dağı cām içip māl-ā-māl

İyleben özni alar dik hoş-hāl

(Ben de dopdolu kadehi içip kendimi eyleyerek halimi hoş ederim.)

(F.K.) (695)

4.3.2.4. Farsça Tamlamalardan Oluşan Sıfatlar

İki ismin izafet kesresiyle birbirine bağlanmasıyla oluşturulan Farsça tamlamalarda bazen tamlayan bazen de tamlanan sıfat fonksiyonunda kullanılabilir.

Çün Hüseyinī cān birür tüzgeç muğannī şedd- i rūḥ

Rūḥ-ı kudsī feyż yaşurmış meger mizrābda

(Çünkü Hüseyinī, şarkıcının ruhunu (kendisine) bağlayarak ona can verir. Meğer o kutsal ruh (Hüseyin), mızrağını eline aldığı anda hareketlenir.)

(H.B.D.) (58)

Yığlama iy köz kim ol serv- i sīmīn- ber kilgüsi

Köymegil iy cān ki ol ḥurşid- i enver kilgüsü

(Ey gümüş rengi gibi parlayan sevgilinin gelmesini bekleyen göz! Ağlama. Ey o parlayan güneş gibi olan sevgilinin gelmesini bekleyen can! Yanma.)

(H.B.D.) (214)

Hem gül yüzidin perdegüşā gonçe-i ḥandān

Hem yüz gülidin nağmeserā bülbül-i şeydā

(Hem gülen gonca gül yüzünden perdeyi kaldırmıştır hem de güle benzeyen yüzünden deli divane olan bülbül söylemeye başlamıştır.)¹⁶⁰

(B.H.T.D.) (66)

¹⁶⁰ Tekcan, **a.g.e.**, s. 66.

Hāşiye gülgün kara tacin̄da la‘l-i ābdār

Şem‘ birle şu‘le hemdem dūd ile hemreh şerār

*(Kenar yazısındaki gül renkli yazı, senin tacındaki parlak la‘l taşıdır, mum ile alev dost, duman ile kıvılcım da yol arkadaşıdır.)*¹⁶¹

(B.H.T.D.) (72)

Gül yüzün körgünçe renc āsībidin bītāb-reng

Yüz tiken bu çeşm-i hūnbārımda bolğay kāşkī

*(Sevgilinin gül renkli yüzünü solmuş bir halde göreceğime keşke bu kanlı yaş saçan gözüme yüzlerce diken batsaydı.)*¹⁶²

(B.H.T.D.) (78)

Veh néçük mén ‘ömrler mest olmayın ey dōstlar

Kim içip mén meyler ol şūh-ı cefākār élgidin

*(Ey dostlar! Ben ömür boyu nasıl mest olmayayım, çünkü o cefa eden güzelin elinden mey içmişim.)*¹⁶³

(B.H.T.D.) (103)

Süleymān-ı zamān Sultān Süleymān şāh-ı deryā-dil

Ki mihri körsetür yüz rūşenālıg pādīşāhlarga

¹⁶¹ Tekcan, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁶² Tekcan, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁶³ Tekcan, **a.g.e.**, s. 103.

*(Zamanın Süleymanı, derya gönüllü Şah Sultan Süleyman'ın sevgisi ve teveccühü padişahlara yüzlerce kutluluk gösterip saadete kavuşturur.)*¹⁶⁴

(B.H.T.D.) (111)

Cân-ı şîrîn ân la'l-i nüktedânıñ şadkası

Veh né bir cân belki yüz cân bolsa anıñ şadkası

*(Tatlı can nükteli dudağının sadakasıdır, ah bir can değil yüz can olsa, onun sadakasıdır.)*¹⁶⁵

(B.H.T.D.) (124)

Ve munça gayr-i mükerrer halk Seyyid devletidin şu' arāğa memdūh bolupturlar.

*(Seyyid devletiyle pek çok halk, şairleri methetmişlerdir.)*¹⁶⁶

(48) (M.N.)

¹⁶⁴ Tekcan, **a.g.e.**, s. 111.

¹⁶⁵ Tekcan, **a.g.e.**, s. 124.

¹⁶⁶ Ali Şîr Nevâî, **a.g.e.**, s. 362.

SONUÇ

“Klasik Dönem Çağatay Türkçesinde Zarf ve Sıfat Yapılarının Sentaktik İşlevleri” adlı tezde, Klasik Dönem Çağatay Türkçesinde yer alan Ğarā’ibü’ş-Şığar, Bedāyi’u’l-Vasat, Nevādirü’ş- Şebāb, Fevāyidü’l-Kiber, Hüseyin Baykara Divanı, Bayram Han’ın Türkçe Divanı, Şiban Han Dīvānı, Mecālisü’n- Nefāis, Nesāyimü’l- Maḥabbe Min Şemāyimi’l-Fütüvve, Babürname adlı eserler incelenmiş ve bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur:

Klasik dönem Çağatay Türkçesindeki zarf yapılarıyla ilgili tespitler:

- Fiili, fiilimsiyi, zarfı, sıfatı veya cümleyi açıklamakla görevli olan zarfların, yaygın olarak fiilleri nitelediği veya açıkladığı görülmektedir.

Diseñ Nevāyî cān ara maḥlūb bolğay cilve-ger

Evvel köñül közgüsidin maḥv iyle naqş-ı mā-si

(Nevayi! Beden içinde cilveli sevgilinin tatlı olacağını söylersen önce gönül aynasından kirleri ve yabancılığı yok et.)

(B.V.) (3)

- Bir başka zarfı açıklamakla görevli olan zarfların daha çok *bisyar, asru gibi* derecelendirme zarflarıyla yapıldığına rastlanmaktadır.

Bāğ içinde sūnbül ü gül asru köp hoş-bū irür

Müşğ ü ‘anber islemen ol zülf-i reyḥān barıda

(Bağ içinde sünbül ve gül çok fazla güzeldir. O sevgilinin kokulu saçından başka güzel koku koklamam.)

(Ş.H.D.) (79)

- Cümlelerin tamamını açıklamakla görevli olan zarfların çoğunlukla *gūyi*, *gūyā*, *gūyiyā hemānā* gibi Farsça kökenli zarflarla veya *ger* gibi Farsça edatlarla yapılmaktadır.

Cānım ārāmı üçün ḳāşid ki cānāndın kilür

Gūyi cān birür nesîmi Āb-ı ḥayvāndın kilür

(Sevgiliden haber getiren haberci canımın huzur bulması için sevgiliden haber getirir. Sanki bu haberci sabah rüzgârı gibi sonsuzluk suyundan gelerek can verir.)

(G.S.) (131)

- Zarflar sözcük türü bağlamında incelendiğinde, *köp*, *imdi*, *andak* gibi zarf kökenli zarfların kullanımının, sıfat ve edat kökenli zarfların kullanımına oranla daha fazladır.

Ser-ḥoş terāne-güster bolmuş-sin ey Nevāyî

Sāḳî sin imdi tut mey muṭrib sin imdi tüz ‘ūd

(Ey Nevai! Hoş nağmeli sözler söylemişsin. Saki, sen şimdi kadeh tut, sen mutripsin şimdi ud çal.)

(B.V.) (101)

- Arapça ve Farsça kökenli zarfların kullanımı karşılaştırıldığında Arapça kökenli zarflara oranla Farsça kökenli zarfların daha fazla kullanıldığı görülmektedir.

Ezelde çünkü rakam taptı şâlih u tâlîh
Maña bu pendlerin bî-cihettür iy nâşîh

(Ey nasihat eden, ezelde rakam fazilet ve talih bulduğu için bana bu öğütlerin sebepsizdir.)

(F.K.) (104)

- Çekim ekleriyle oluşturulan zarflar incelendiğinde, enstrümantal ve direktif eki ile oluşturulan zarfların diğer çekim eklerine nazaran daha az kullanıldığı görülmektedir.

Tanla barça yahşılar bolğusı kevser devride
Min yamannı mahrem itmeñ sâkin-i mey-hâne dip

(Sabah vakti kevser çevresinde olan bütün güzeller ben meyhane sâkiniyim diyerek kötülükleri saklamasınlar.)

(B.V.) (48)

Çun yokkarı meyl ittiñ nûr u ‘ızamıñ boldı

Hem nûrda çerh ahter hem ‘uzmda ahter çerh

(Yukarıya meylettiğin için parladı ve büyüklendi. Hem parlaklıkta dünya yıldız hem büyülenmede yıldız dünyadır.)

(F.K.) (110)

- Yapım ekleriyle oluşturulan zarfların, yalnızca komparatif ve gerundium eki ile yapıldığı ve gerundium ile yapılanların daha yaygın olduğu tespit edilmiştir.

Baş aķardı sebz- ģařlar terki tutsam yahşırak

Kim hoş ırmes tur yigitler bezmide illā yigit

(Başları eğik olan delikanlıları, yeni yeni çıkmaya başlayan ayva tüylerini terki ile tutsam daha iyi olur. (Ancak) gençler, bu durumu kabullenmez, (kendilerini) (olgun, kemāle ermiş) yigit olarak görürler.)

(G.S.)(87)

Yahūd bu işni körgeç müslimān boldı.

(Yahut bu işi görünce müslüman oldu.)

(N.M.) (30)

- Kelime grubu ile oluşturulan zarfların en az isim tamlamasıyla, en fazla zarf-fiil ve edat gruplarıyla oluşturulduğu tespit edilmiştir.

Her dem cemāli şem‘ini hicrān tūni yād eylerem

Ol ģasret içre dem-be-dem miskīn köñül pervānedür

(Her an yüzünün parlaklığını ayrılık günü hatırlasam o hasret içinde her an zavallı gönül pervanedir.)

(Ş.H.D.) (108)

Tiğ-ı hicrānıñ bile köñlümni yüz pergend bil

Her birin yüz pārelıĝ baĝrımĝa bir peyvend bil

(Ayrılık oku gönlümü yüz parça etti, bil. Her biri yüz parça olan sineme bir baĝ olmuştur, bil.)

(B.V.) (293)

Şarşar-ı āhım ister ğam şāmı hicrān taġıġa

Yahşıdur tañ atkuça bu taġ hamūn bolmasa

(Ahımın şiddetli rüzgârı sıkıntı akşamını ayrılık daġına ister. Sabah oluncaya kadar bu daġ sahra olmazsa iyidir.)

(B.V.) (19)

- Zarflar anlamına göre incelediğinde, zaman ve durum zarfların kullanımının koşul, sebep, gerçekleştirme, derecelendirme gibi zarfların kullanımına oranla daha yaygın olduğu görülmektedir.

Şarşar-ı āhım ister ğam şāmı hicrān taġıġa

Yahşıdur tañ atkuça bu taġ hamūn bolmasa

(Ahımın şiddetli rüzgârı sıkıntı akşamını ayrılık daġına ister. Sabah oluncaya kadar bu daġ sahra olmazsa iyidir.)

(B.V.) (19)

Yegirmä beş- yegirmä altı qatla payāpay yüküندی.

(Yirmi beş yirmi altı katla baştan aşağı saygıyla selamladı.)

(B. K.) (253)

Klasik dönem Çağatay Türkçesindeki sıfat yapılarıyla ilgili tespitler:

- Çekim ekleriyle oluşturulan sıfatlar incelendiğinde yaygın olarak ekvatif eki ile yapıldığı görülmektedir.

Barça ‘ālemġa yayıldı bil ki hūsnüñ pertevi

Hıyre boldı közleri Fir‘āvunun ‘İmrān ara

(Güzelliğinin ışığının bütün âleme yayıldığını bil. (Güzelliğinden) Firavun'un gözleri İmran içinde kamaştı.)

(Ş.H.D.) (74)

- Yapım ekleriyle oluşturulan sıfatlar içerisinde en az isimden isim yapan -çI eki ile oluşturulan sıfatlara rastlanmıştır.

***Şibānī ol nigārınuy karakçı közlerin körse
Gehī cānga kıtur fitne gehī könlüm kuşın avlar***

(Şibani o resim gibi güzel sevgilinin akıncı gözlerini görse bazen cana fitne-fesatlık yapar bazen gönlümün kuşunu avlar.)

(Ş.H.D.) (132)

- Sıfatlarda karşılaştırma, yalnızca isimden isim yapan ek olan -rAk komparatif eki ile yapılmaktadır.

***Ve yahşırak şi'rleri bu cihetdin ber- taraf boldı.
(Ve çok güzel şiirleri bu sebepten yerle bir oldu.)***

(M.N.) (22)

- İncelenen metinlerde birleşik sıfat olarak değerlendirebileceğimiz tek bir örnek (munda+ ok) mevcuttur.

***yüz maraž kaşdımdadur kim kördi mundak haste kim
başıda ehl-i 'azā dik iylegey gavgā maraž***

(Yüz sıkıntı niyetimdedir, bunun gibi hastayı kim gördü. Ki başında baş sağlığı dileyenler gibi kavga sıkıntı eyleyecek.)

(H.B.D.) (103)

- Kelime gruplarıyla oluşturulan sıfatların en az ablatif ve sayı grubu ile en fazla sıfat tamlaması ve edat grubuyla yapıldığı tespit edilmiştir.

Hecr şāmudın ķaranğuraķ tūn olğay mu ikin

Yā Rāb ol tūndin ħalāş olğan kūn olğay mu ikin

(Ayrılık akşamından daha karanlık (bir) gece olacak mı ki? Ya Rab o geceden kurtuluş olan gün olacak mı ki?)

(F.K.) (462)

Andijāndın ğarb sarığa yegirmä beş yıgač yol dur.

(Endican'ın batı tarafına doğru yirmi beş ağaçlık mesefe, yol vardır.)

(B. F.) (7)

Eger bir katre derdiñ bolsa irdi

Ne da'vālar ķılur irdiñ ķıyāmāt

(Eğer bir damla sıkıntın olsaydı isyan ederek ne davalar açardın.)

Ş.H.D.) (95)

Has kibi cismimğa hicrān şu'lesi urduñ barıp

Berķ-ı āfet birle ħāşākimni köydürdüñ barıp

(Kendi bedenime ayrılık ateşini saçıp gittin, afet şimşegi ile çöpümü tutuşturup gittin.)

(F.K.) (60)

- Partisip ekleri ile oluşturulan sıfatların en fazla -gAn partisibi ile oluşturulduğu en az ise -gUçI ve -mIş partisip eki ile yapıldığı tespit edilmiştir.

āteṣīn ḥil' at dime cismim üze iy dil-berim

kim irür 'ıṣkū otı birle tutāṣkan peykerim

(Ey gönül alan sevgilim, ateşini bedenimin üzerine elbise görme. Peri yüzlü sevgilim, aşkının ateşi ile tutuşan kimdir?)

(H.B.D.) (140)

Kudretinden kılmamış iş yok turur

Barı anıḡ kudretidür ol bilür

(Kudretinden yapılmamış iş yoktur. Onun hepsi kudretidir, o bilir.)

(Ş.H.D.) (67)

- Belirtme sıfatları kategorisinde değerlendirdiğimiz sayı sıfatları içerisinde yer alan kesir sayı sıfatı ile yapılan sıfatların kullanımı oldukça azdır. Taranan metinlerde tek örneğine (*yarım*) rastlanmıştır.

Ertä andın köčüp yarım yolda Āsāyiṣ kemäsigä kirdim.

(Yolun yarısındaiken oradan ayrılıp Asayış gibi olan bir yere girdim.)

(B. H.) (797)

- Alıntı sözcüklerden oluşan sıfatlar incelendiğinde, Farsça kökenli sıfatların yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Farsça kökenli sıfatların oluşma şekilleri içerisinde de *gam -gīn*, *gūlgūn* gibi Farsça türemiş kelimelerle yapılan sıfatların kullanımı daha fazladır.

Nā- tüvān köḡlüm közi yaḡlḡ idi bimār u mest

Zülfī dik imdi perīṣān- rūzgār olmuş n'itey

(Güçsüz gönlümün gözü hasta ve sarhoş olmuş gibiydi. Şimdi saçları perişan eden rüzgâr gibi olmuş.)

(H.B.D.) (188)

Yok ki min dik ârzûsındâ besî ğam- gîn karı
Belki yüz miñ minçe derd- i ‘ışkıda mahzûn yigit

(Benim gibi sevgilinin arzusunda olan oldukça gamlı yaşlı kişi yoktur. Belki benim gibi aşkının derdiyle hüznlenmiş yüz bin genç vardır.)

(H.B.D.) (67)

Türk dilinin tarihi dönemlerinden biri olan Çağatay Türkçesinin zirve dönemi olan Klasik dönem metinleri üzerinde yapılan bu çalışmanın, bu dönem metinlerinin hem yapısının anlaşılması hem de anlamlandırılması üzerine bir katkı sağlayacağı görüşündeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

- Akar, Ali: **Türk Dili Tarihi**, 9. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015.
- Akün, Ömer Faruk: **Bâbü**, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/babur#2-sanatkar-ve-fikir-adami-yonu>.
- Ali Şir Nevâyî: **Nevâdirü's Şebâb**, Haz. M. Metin Karaörs, II. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2016.
- Ali Şir Nevâyî: **Bedâyi'u'l-Vasat Üçünçü Divân**, Haz. Kaya Türkay, I. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2000.
- Ali Şir Nevâyî: **Fevâidü'l-Kiber**, Haz. Önal Kaya, I.Baskı, Ankara, T.D.K. Yay.,1996.
- Ali Şir Nevâyî: **Garâibü's- Sıgar**, Haz. Günay Kut, I. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2003.
- Ali Şir Nevâyî: **Mecâlisü'n Nefâis (Giriş- Metin- Çeviri- Notlar)**, Haz. Kemal Eraslan, F.Çev. Naci Tokmak, II. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2015.
- Ali Şir Nevâyî: **Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve (Metin)**, I.Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 1996.
- Alpay, Gönül: Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır adlı Münazarası, **T.D.A.Y Belleten**, Ankara, T.D.K. Yay., 1972, s.103-125.

- Banguoğlu, Tahsin: **Türkçenin Grameri**, VIII. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2011.
- Bayram Han: **Bayram Han'ın Türkçe Divanı**, Haz. Münevver Tekcan, İstanbul, Beşir Kitabevi, 2007.
- Bodrogligeti, András J. E: **A Grammar of Chagatay**, Muenchen, Languages of The World Materials 155, 2001.
- Bökö, İbrahim S.: **Ali Şir Nevai'nin Garaibü's- Sıgar İsimli Eserinde Edatlar**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- Caferoğlu, Ahmet: **Çağatay Türkçesi ve Nevâî, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C:2, S. III– IV, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1948, s. 141- 154.
- Caferoğlu, Ahmet: **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, 3. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2015.
- Caferoğlu, Ahmet: **Türk Dili Tarihi**, C.2, 4. Baskı, İstanbul, Enderun Yay., 2000.
- Clauson, Sir Gerard: **An Etymological Dictionary Of Pre - Thirteenth-Century Turkish**, Oxford, Oxford University Press, 1972.
- Çağatay, Saadet: **Türk Lehçeleri Örnekleri**, 3. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yay., 1977.
- Çorbacı, Esra: **Babürname'de Sıfatlar**, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2012.

- Deny, Jean: **Türk Dil Bilgisi**, I.Baskı, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, Kabalcı Yay., 2012.
- Deny, Jean: **Türk Dili Gramerinin Genel Kuralları (Türkiye Çevirisi)**, Çev. Oytun Şahin, 4. Baskı, T.D.K. Yay., 2013.
- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Haz. Aydın Sami Güneyçal, 24.Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi Yay., 2007.
- Dilçin, Cem: **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, 9. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2009.
- Duran, Suzan: **Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler**, **TDAY Belleten**, Ankara, 1956, s. 1-108.
- Ebülğazi Bahadır Han: **Şecere- i Terakime(Türkmenlerin Soykütüğü)**, Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, 1. Baskı, Ankara, Simurg Yay., 1996, s.21.
- Eckmann, János: **Chagatay Manual**, Ed: Thomas A. Sebeok, I. Baskı, Indiana, Mouton and Co. The Hague The Netherlands, 1966.
- Eckmann, János: **Çağatayca El Kitabı**, Çev. Günay Karaağaç, Kesit Yay., İstanbul,
- Eckmann, János: **Çağatayca, Tarîhî Türk Şîveleri**, Çev. Mehmet Akalın, Ankara, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1979, s.225- 262.

- Eckmann, János: **Harezmi- Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Haz. Osman Fikri Sertkaya, 3. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2011.
- Eraslan, Kemal: **Çağatay Edebiyatı, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, Ankara, İslam Araştırmaları Merkezi, 1992.
- Eraslan, Kemal: **Çağatay Şiiri**”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S.26, Ankara, T.D.K. Yay., 1986, s.129-204.
- Ercilasun, A. Bican: **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, XIV. Baskı, Ankara, Akçağ Yay.,2014.
- Erdal, Marcel: **A Grammar of Old Turkic**, Leiden- Boston, Brill Publishers, 2004.
- Eren, Hasan: “Çağatay Lugatleri Hakkında Notlar, **D.T.C.F. Dergisi**, C. VIII. s.1-2, Ankara,1950,s.145.
- Ergin, Muharrem: **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yay., İstanbul, 2013.
- Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri**, 45. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 2011.
- Gabain, A. Von: **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. Mehmet Akalın, 5. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 1988.
- Güftâ, Hüseyin: **Açıklamalı ve Uygulamalı Osmanlı Türkçesi**, 4. Baskı, Ankara, Pegem Akademi, 2018.
- Güzeldir, Muharrem: **Abuşka Lugati (Giriş- Metin- İndeks)**, Doktora Tezi, Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002.

- Hacıeminoğlu, Necmettin: **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul, Bilgi Kültür Sanat, 2015.
- Hüseyin Baykara: **Hüseyin Baykara Dîvânı (İnceleme- Metin- Dizin- Tıpkıbasım)**, Haz. Talip Yıldırım, İstanbul, Hat Yayınevi, 2010.
- Kafalı, Mustafa: **Ebülgazi Bahadır Han**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- Kara, Funda: Edat ve Zarf Üzerine Bazı Düşünceler, http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/funda_kara_edat_zarf_dusunceler.pdf.
- Karaağaç, Günay: **Lutfi Divanı- Giriş- Metin- Dizin- Tıpkıbasım**, 1. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 1997.
- Karaağaç, Günay: **Türkçenin Dilbilgisi**, 1. Baskı, İstanbul, Kesit Yay., 2012.
- Karahan, Leyla: Terimlerde Kapsam Sorunu Zarf Örneği, **VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu**, (4-7 Aralık 2013), Bursa, Bidiri Kitabı, Bursa 2014, s. 931-937.
- Karasoy, Yakup: **Şiban Han Divanı (İnceleme- Metin- Dizin- Tıpkıbasım)**, 1. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 1998.
- Kaşgarlı Mahmud: **Dîvanu Lügati't- Türk**, Haz. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, 2. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2015.
- Kocasavaş, Yıldız: **Şeybani- Name - Giriş- Tıpkıbasım- Metin- Tercüme**, 1. Baskı, İstanbul, Çantay Yay., 2003.
- Konukçu, Enver: **Bâbü**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,

- Korkmaz, Zeynep: **Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, V. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2011.
- Korkmaz, Zeynep: **Türkiye Türkçesi Grameri**, Ankara, T.D.K. Yay., 2009.
- Köktekin, Kazım: **Seyyid Ahmed Mirza- Taaşşukname (İnceleme-Metin- Dizin-Tıpkıbasım)**, 1. Baskı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000.
- Köprülü, M. Fuad: **Çağatay Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi**, C:III, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- Kut, Günay: **‘Alī Şīr Nevāī ’, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.1, Ankara, İslam Araştırmaları Merkezi, 1989, s.450.
- Onay, Ahmet Talat: **Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü- Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**, Haz. Cemal Kurnaz, Ankara, Berikan Yayıncılık, 2013.
- Ölmez Kargı, Zuhâl: **“Çağatayca Sözlükler”, Kebikeç**, S.6, Ankara, 1998, s.140-141.
- Ölmez, Mehmet: **Köktürkçe ve Uygurca Dersleri**, 1. Baskı, İstanbul, Bilgesu Yayıncılık, 2017.
- Özkan, Mustafa: **Eski Türkiye Türkçesinde ki/ kim Bağlaçlarının Kullanılışı Üzerine, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II.**, (24- 29 Eylül 2000), Ankara, T.D.K. Yay., 2007., s. 1405- 1417.
- Özkan, Mustafa; Sevinçli, Veysi:

TürkiyeTürkçesi Söz Dizimi, İstanbul, Akademik Kitaplar, 2009.

Özkan, Mustafa; Tören, Hatice:

Osmanlı Türkçesi 2, 1. Baskı, İstanbul, Akademik Kitaplar, 2012.

Saraç, M. A. Yekta:

Klasik Edebiyat Bilgisi- Biçim- Ölçü- Kafiye, 4. Baskı, İstanbul, Bilimevi Basım Yayın, 2011.

Sertkaya, Osman Fikri:

“Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.18, s. XVIII, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay., 1970, s. 133-138.

Şen, Mesut:

Gazi Zahirüddin Muhammed Babur- Baburname (Giriş- Metin, Kabil ve Hindistan Bölümleri- Açıklamalı Dizin), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1993.

Tekin, Talat; Ölmez, Mehmet:

Türk Dilleri: Giriş, 2. Baskı, Ankara, Bilgesu Yayıncılık, 2014.

Turan, Fikret:

Adverbs and Adverbial Constructions in Old Anatolian Turkish, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000.

Turan, Fikret:

Doğu Türk Yazı Dili Edebî Çevresi: Harezmi- Kıpçak- Mısır- Suriye ve Çağatay Sahası, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ed. Talat S. Halman, Osman Horata, Ramazan Korkmaz vd., C.1, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2006, 667- 682.

- Turan, Fikret: **Old Anatolian Turkish: Syntactic Structure**, Doktora Tezi, Harvard University, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Cambridge, Massachusetts, 1996.
- Türk Dil Kurumu: **Tarama Sözlüğü**, III. Baskı, C.VII, Ankara, T.D.K. Yay., 2003.
- Türk Dil Kurumu: **Türkçe Sözlük**, Haz. Şükrü Haluk Akalın vd., 11. Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2011.
- Türk Dil Kurumu: **Yazım Kılavuzu**, Haz. Şükrü Haluk Akalın vd., 27.Baskı, Ankara, T.D.K. Yay., 2012.
- Türk Dilleri: **Giriş**, 2. Baskı, Ankara, Bilgesu Yayıncılık, 2014.
- Ünlü, Suat: **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, I. Baskı, Konya, Eğitim Yayınevi, 2013.
- Yener, Mustafa Levent: Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine, http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/yener_sozcuk_turleri_sorunu.pdf.
- Yılmaz, Kaan: **Eski Türkçede Sıfatlar**, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 20

EKLER

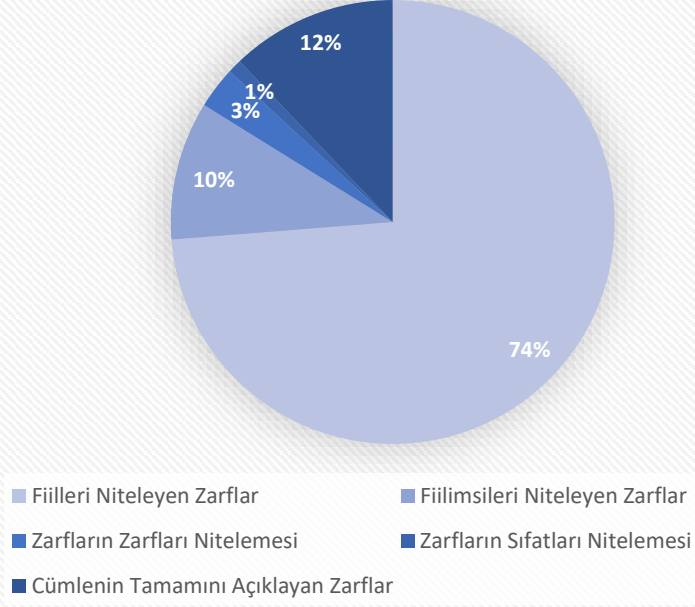
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

أ	: a, e, '
آ	: ā, a, ä
ب	: b
پ	: p
ت	: t
ث	: s
ج	: c, j, č
چ	: ç
ح	: h
خ	: ħ, x
د	: d
ذ	: z
ر	: r
ز	: z, ž
ژ	: j
س	: s

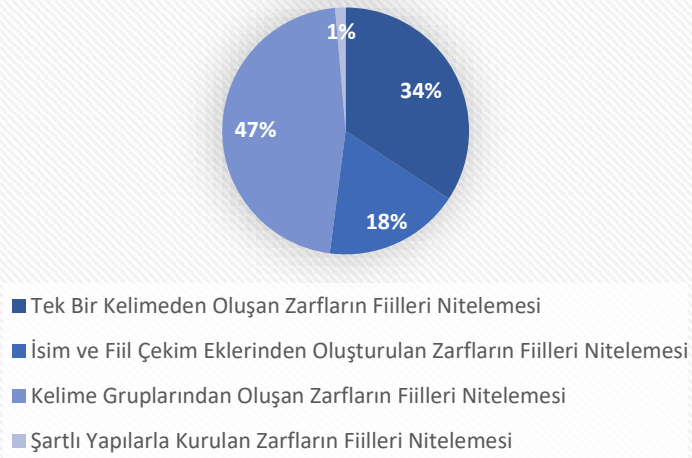
ث	: ş, š
ض	: ş, ɖ
ط	: ɖ
ظ	: ž
ع	: ʿ
غ	: ğ, ģ, q
ف	: f
ق	: k, q
ك	: g, k, ñ
ل	: l
م	: m
ن	: n
و	: v, o, ö, u, ü, ū, w
ه	: h, a, e
ي	: y, e, é, i, ī, î

TABLÖLAR

Fonksiyonlarına Göre Zarflar

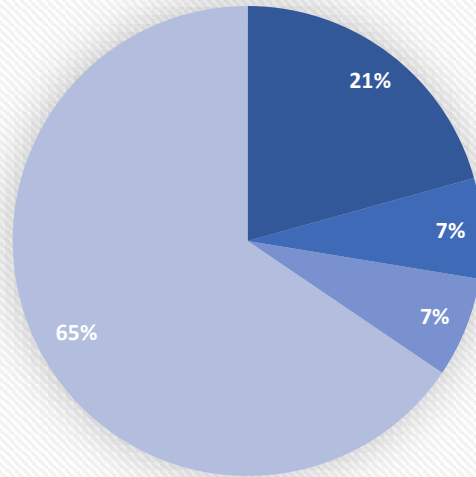
Zarfların Fiilleri Nitelemesi

YAPILARINA GÖRE ZARFLAR

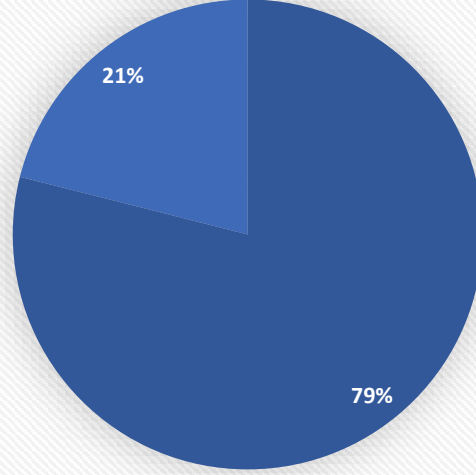

Tek Bir Kelimeden Oluşan Zarflar

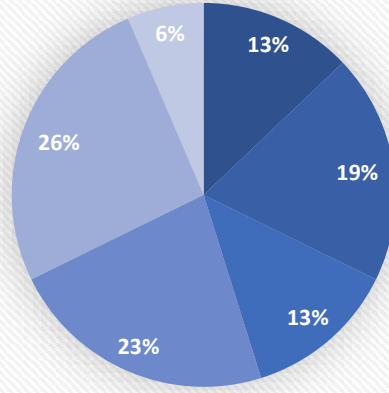
■ Zarf Kökenli Zarflar ■ Sıfat Kökenli Zarflar ■ Edat Kökenli Zarflar ■ Alıntı Sözcüklerden oluşan Zarflar

Alıntı Sözcüklerden Oluşan Zarflar

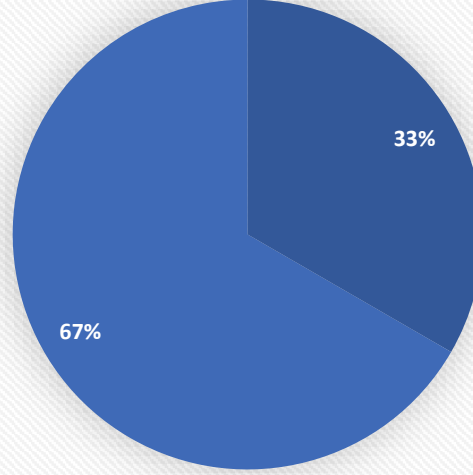
■ Farsça Kökenli Zarflar ■ Arapça Kökenli Zarflar

Çekim Ekleriyle Oluşturulan Zarflar

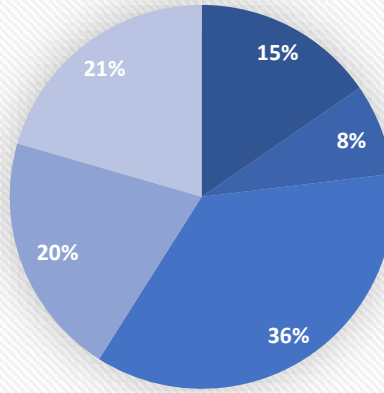
■ Ablatif Ekiyle Oluşturulan Zarflar ■ Lokatif Ekiyle Oluşturulan Zarflar
■ Datif Ekiyle Oluşturulan Zarflar ■ Ekvatif Ekiyle Oluşturulan Zarflar
■ Enstürmantal Ekiyle Oluşturulan Zarflar ■ Direktif Ekiyle Oluşturulan Zarflar

Yapım Ekleriyle Oluşturulan Zarflar

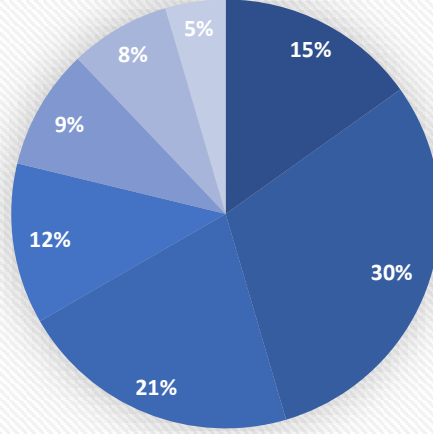
■ Komparatif Ekiyle Oluşturulan Zarflar ■ Gerundium Ekiyle Oluşturulan Zarflar

Kelime Gruplarıyla Oluşturulan Zarflar

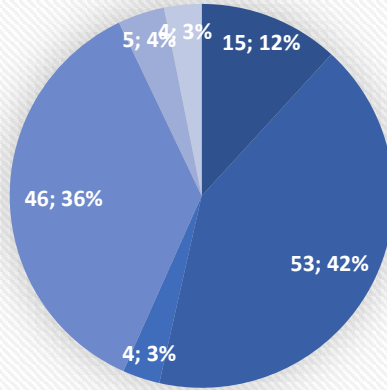
■ Sıfat Tamlamasıyla Oluşturulan Zarflar ■ İsim Tamlamasıyla Oluşturulan Zarflar
■ Edat Grubu ile Oluşturulan Zarflar ■ Zarf- fiil Grubu ile Oluşturulan Zarflar
■ Tekrar Grubu ile Oluşturulan Zarflar

Anlamına Göre Zarflar

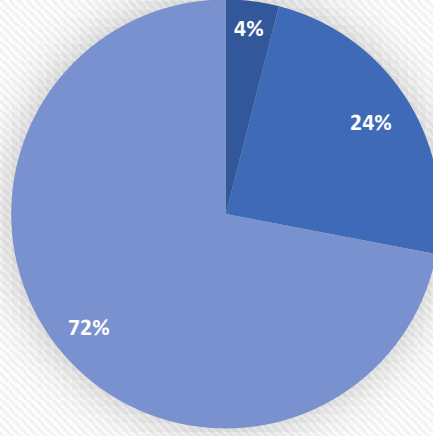
■ Yer- Yön Zarfları ■ Zaman Zarfları ■ Durum Zarfları ■ Derecelendirme Zarfları
 ■ Sebep Zarfları ■ Gerçekleme Zarfları ■ Koşul Zarfları

Yapılarına Göre Sıfatlar

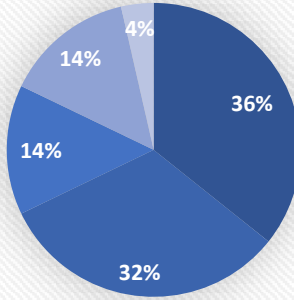
■ Basit Sıfatlar ■ Türemiş Sıfatlar
 ■ Birleşik Sıfatlar ■ Kelime Gruplarından Oluşan Sıfatlar
 ■ Nispet Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar ■ Adlaşmış Sıfatlar

Çekim Ekleriyle Oluşturulan Sıfatlar

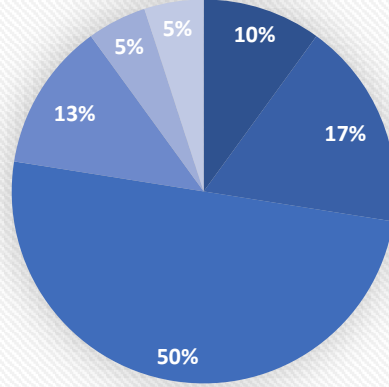
■ Enstürmantal Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar ■ Aitlik Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar
■ Ekvatif Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar ■

Yapım Ekleriyle Oluşturulan Sıfatlar

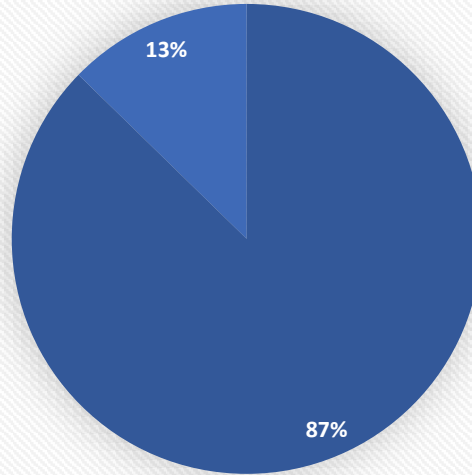
■ İsimden İsim Yapan -rak Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar
■ İsimden İsim Yapan -lIg / -lU Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar
■ İsimden İsim Yapan -slz Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar
■ İsimden İsim Yapan -ncl Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar
■ İsimden İsim Yapan -cl Ekiyle Oluşturulan Sıfatlar

Kelime Gruplarından Oluşan Sıfatlar

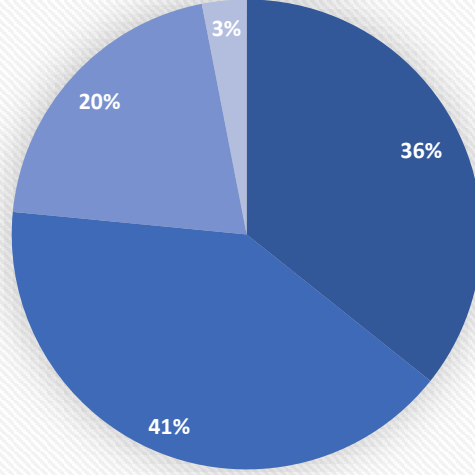
- Sıfat Tamlamasından Oluşan Sıfatlar
- Tekrar Grubundan Oluşan Sıfatlar
- Edat Grubundan Oluşan Sıfatlar
- Partisip Grubundan Oluşan Sıfatlar
- Ablatif Grubundan Oluşan Sıfatlar
- Sayı Grubundan Oluşan Sıfatlar

Fonksiyonuna Göre Sıfatlar

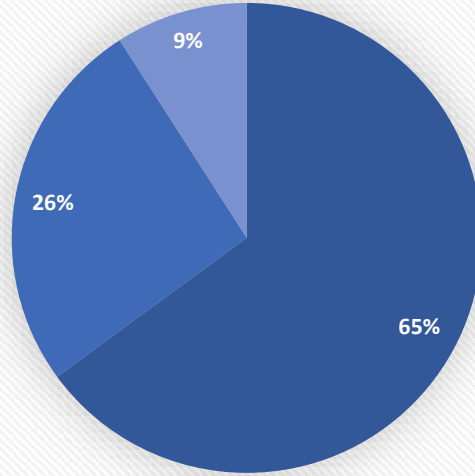
- Niteleme Sıfatları
- Belirtme Sıfatları

Belirtme Sıfatları

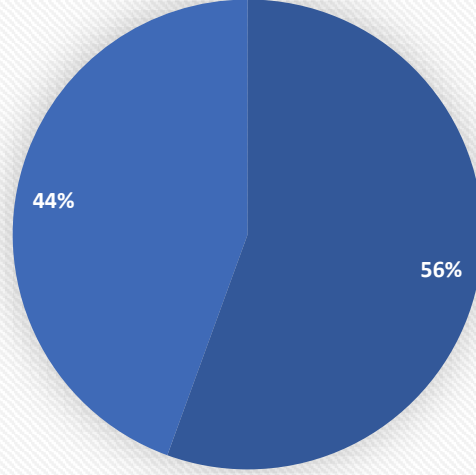
■ İşaret Sıfatları ■ Sayı Sıfatları ■ Soru Sıfatları ■ Belirsizlik Sıfatları

Sayı Sıfatları

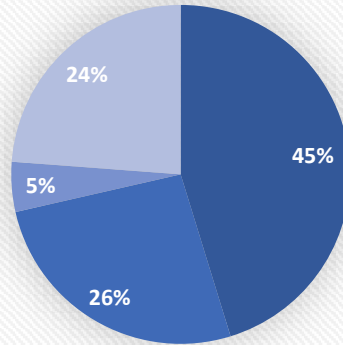
■ Asıl Sayı Sıfatları ■ Sıra Sayı Sıfatları ■ Kesir Sayı Sıfatları

Alıntı Sözcüklerden Oluşan Sıfatlar

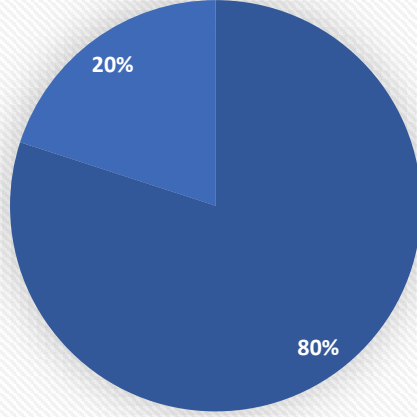
■ Arapça Kökenli Sıfatlar ■ Farsça Kökenli Sıfatlar

Farsça Kökenli Sıfatlar

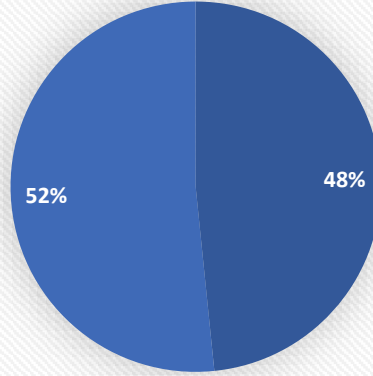
■ Farsça Türemiş Kelimelerden Oluşan Sıfatlar
■ Farsça Birleşik Kelimelerden Oluşan Sıfatlar
■ Farsça Tekrarlarla Yapılan Birleşik İsimlerden Oluşan Sıfatlar
■ Farsça Tamlamalardan Oluşan Sıfatlar

Farsça Türemiş Kelimelerin Sıfat Olarak Kullanılması

■ Sonekle Türemiş Kelimelerden Oluşan Sıfatlar ■ Önekle Türemiş Kelimelerden Oluşan Sıfatlar

Farsça Birleşik Sıfatların Sıfat Olarak Kullanılması

■ Farsça İsim ve Sıfat Tamlamalarıyla Oluşturulan Birleşik Sıfatlardan Oluşan Sıfatlar
■ Sıfat- Fiillerle Yapılan Birleşik Sıfatlardan Oluşan Sıfatlar